LÖDÖSE MUSEUM

RAPPORT 2010:12

ARKEOLOGISK FORSKNINGSUNDERSÖKNING 2009

Projektet Säms kyrkor

RAÄ 49 & 55, Södra Säms socken,
Ulricehamns kommun, Västergötland.

Västarvet/Lödöse Museum
Rapport 2010:12
Av: Claes Theliander & Clas Tollin
e-post: Claes@Theliander.se, Clas.Tollin@ekon.slu.se

Lödöse Museum
Museivägen 1
463 71 Lödöse
Växel: 0520-897 00
www.lodosemuseum.se

Detta verk, alla bilder och all text, är licensierat under Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-Inga bearbetningar 2.5 Sverige licens. För att se en kopia av denna licens, besök http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/se/ eller skicka ett brev till Creative Commons, 171 Second Street, Suite 300, San Francisco, California, 94105, USA.

Omslagsbild. Rekonstruktion av stolpkyrkan RAÄ 55 på 1100-talet. Akvarell av Björn Gidstam 2010.

Arkeologisk forskningsundersökning 2009

Projektet Säms kyrkor

Claes Theliander & Clas Tollin

RAÄ 49 & 55
Södra Säm socken
Ulricehamns kommun
Västergötland

Innehållsförteckning

Inledning 5

Bakgrund 7

Säms kyrkor 2009 – Claes Theliander 11

Sammanfattning av undersökningsresultaten 13

Vg, Södra Säm sn RAÄ 49 – Södra Säms ödekyrka 13

Södra Säms kyrka 1820 – 1938 13

1820 – ett ödesår 13

1938 – de samvetsömma kommer till byn 14

Lundbergs rapport 15

2009 – Södra Säms gamla kyrka revisited 22

Metod 22

Fynd och schaktbeskrivningar 23

Datering och slutsatser 32

Vg, Södra Säm sn RAÄ 55 – stolpkyrka på stensyll 35

Metod 35

Fynd samt schakt- och anläggningsbeskrivningar 36

Datering och slutsatser 41

Slutord – fortsatta undersökning 43

Fortsatta undersökningar i Säms ödekyrka, RAÄ 49 44

Fortsatta undersökningar av kapellet på ängen, RAÄ 55 44

Bilaga 1 – Resultat av ytinventering 27/4-2010 45

Bilaga 2 – Myntbestämningar av Monica Golabiewski, Kmk 46

Tekniska och administrativa uppgifter 47

Citerad litteratur 48

Södra Säm. En bebyggelsegenetisk studie – Clas Tollin 49

Bakgrund 51

Namn och bebyggelse 51

Kartmaterialet 51

Tegskifteskartorna 1710 53

Markanvändning och rumslig organisation 54

Åkern 55

Ängen 57

Sammanfattande diskussion 58

Kyrkogårdarna 59

Vägar 59

Bilaga 1 – Textexcerpering 61

Bilaga 2 – Tabell över historisk markanvändning mm. Säms by 65

Bilaga 3 – Ägofördelning av åker 1710, kartbearbetning 66

Citerad litteratur och källor 68

Förkortningar 68

Färdigställda rapporter 2010 69

Inledning

I din hand håller du den tekniska rapporten från 2009 års undersökning av två fornlämningar i Södra Säm socken i Västergötland, en kyrkoruin (RAÄ 49) och en begravningsplats (RAÄ 55). Fältarbetet genomfördes under två fina höstveckor i september 2009. Projektledare och rapportansvarig var Claes Theliander i samarbete med Sonia Jeffery vid Lödöse museum/Västarvet och Arne och Helena Johansson vid Vegbyortens hembygdsförning.

Förutom syskonen Johansson deltog följande sämbor och andra intresserade under en eller flera dagar i fältarbetet: Carina Cedenskog, Yvonne Henriksson, Cristina Johansson och Johanna Nädele Ljungkvist. Dessutom deltog under några dagar även arkeolog Mats Hellgren från Lödöse Museum samt Peter Carelli docent i historisk arkeologi i Lund. Under en arbetsdag deltog även Lisa Jensen, arkeolog och museipedagog från Ulricehamns kommun. Översiktskartorna och schaktplanerna är framtagna av Katarina Kåhre på Lödöse museum.

Under de två fältveckorna besöktes grävningarna av flera hundra intresserade ortsbor men även av mer långväga gäster. En välbesökt visning hölls för allmänheten och en dagligen uppdaterad grävblogg publicerades på nätet (http://samskyrkor.wordpress.com). I november 2009 höll Claes Theliander en välbesökt föreläsning i Ulricehamns Folkets hus om undersökningarna i Säm. Resultaten presenterades också på Västsvenska arkeologidagen i mars 2010 samt vid ett seminarium vid den tvärvetenskapliga medeltidskommittén vid Göteborgs universitet. Intresset var även stort för undersökningarna bland lokala massmedier, bland annat Borås Tidning, Ulricehamns Tidning och STT skrev flera och långa artiklar om undersökningen.

Jag vill till sist, i alfabetisk ordning, tacka följande bidragsgivare som har stöttat projektet ekonomiskt (i poster om 500 upp till 100 000 kronor), men även moraliskt och praktiskt.

Ahrebäck, Ingegerd och Anders, Göteborg
Axelsson, Birgitta och Walther, Säm
Berit Wallenbergs Stiftelse, Stockholm
Berndtsson Håkan och Jenny Bredell, Toarp
Bolander Inga och Torvald, Gällstad
Claesson, Anita och Bo, Säm
Claesson, Annie och Manne, Gällstad
Claesson, Olle och Inga, Vegby
Englund, Ann-Britt, Dalstorp
Englund, Peter, Säm
Erik Larssons Bygg AB, Limmared
Familjen Ljungkvist, Säm
Gardell, Bertil, Vegby

Gustavsson, Carl-Erik, Ulricehamn
Gällstads hembygdsförening, Gällstad
Henriksson, Yvonne o Roy, Säm
Hermansson, Gun o Tage, Mölndal
Hjalmarsson, Sture, Gällstad
Ingen avsändare
Jansson, Christin & Leif, Säm
Johansson, Georg, Oxie
Johansson, Gustav, Vegby
Johansson, Rolf, Säm
Kollektgivare vid friluftsgudstjänster i Säm och på Attorp
Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm
Mikael Hulander entreprenad, Säm
Nilsson, Nils och Gunilla, Säm
Ragnarsson, Birgit och Erik, Götåkra
Sjögren, Torbjörn och Karin Göthager, Säm
Sjölin, Rolf, Boarp
Svensson, Irma och Enar, Navstocka
Swedberg, Margaretha, Vegby
Svensk, Sonja, Torsbo
Säm Retro Textiles AB, Vegby
Sämmerby, Tomas, Elin, Säm
Ulricehamns kommun, Kulturförvaltningen
Vegby Camping, Vegby
Vegbyortens hembygdsförening, Vegby
Västergötlands fornminnesförening, Skara
Wegstrands Mekaniska, Vegby
Åsundens församling

Göteborg den 22 mars 2010

Claes Theliander

Figur 1 – 3. Besökare vid visning den 17 september 2009.

Bakgrund

Det började med ett telefonsamtal. En man vid namn Arne Johansson ringde till mig och hade något intressant att berätta. Det visade sig att Arne var en hembygdsintresserad eldsjäl, född och uppvuxen i Södra Säm i Ulricehamns kommun i Västergötland. Han hade länge funderat över något som stod markerat på en gammal skifteskarta över Säms by, som var i Vegbyortens hembygdsförenings ägo. På kartan – originalet var från 1710 – kunde man se att det ett par hundra meter söder om den medeltida kyrkan, egentligen utanför det karterade området, fanns en rektangulär markering och en förklarande text: ”En gammal förfallen Kyrkiogård”.

Arne hade hört mig föreläsa om det medeltida Västergötland och undrade om jag visste något mer om denna plats. Att Sämsjön hörde till Ätrans vattensystem visste jag, och att det låg flera medeltida sätesgårdar och borgar i området kände jag också till, men kulturlandskapet omkring Säms by var för mig obekant. Vi bestämde att jag skulle komma och titta och en vacker septemberdag 2008 satte jag mig i bilen och åkte till Södra Säm där Arne och hans syster Helena mötte mig. Vad jag fick se var något mycket spännande. Säms ödekyrka (RAÄ 49), övergiven på 1820-talet och nu i ruin, visade sig vara av en mycket ovanlig plantyp, en så kallad absidsal. Den på 1700-talskartan utpekade platsen för en kyrkogård (RAÄ 55) visade sig idag vara en äng utan något som skvallrade om vad som kunde finnas under grässvålen.

När jag kom hem kunde en snabb litteratursökning visa att de två platserna i mycket liten omfattning tidigare uppmärksammats av forskningen. Jag insåg att de två fornlämningarna tillsammans och var för sig var extra intressanta. Detta utifrån framför allt två aspekter, dels den medeltida kyrkans planform (absidsal) vilken är mycket ovanlig, dels att det endast sällan förekommer på landsbygden att två medeltida kyrkor ligger så nära varandra som i Säm. Allt detta var ovanligt men inte unikt då motsvarande planform, liksom förhållandet med tvillingkyrkor var känt på enstaka platser i Västergötland och i övriga Skandinavien. Däremot var denna dubbla anomali unik och inte belagd någon annanstans. Till saken hörde också att denna del av Västergötland, Kinds härad, forskningsmässigt hamnat lite i skuggan av landskapets mer centrala delar, något som egentligen inte är motiverat av de arkeologiska källmaterialen. Ett arkeologiskt projekt tog form.

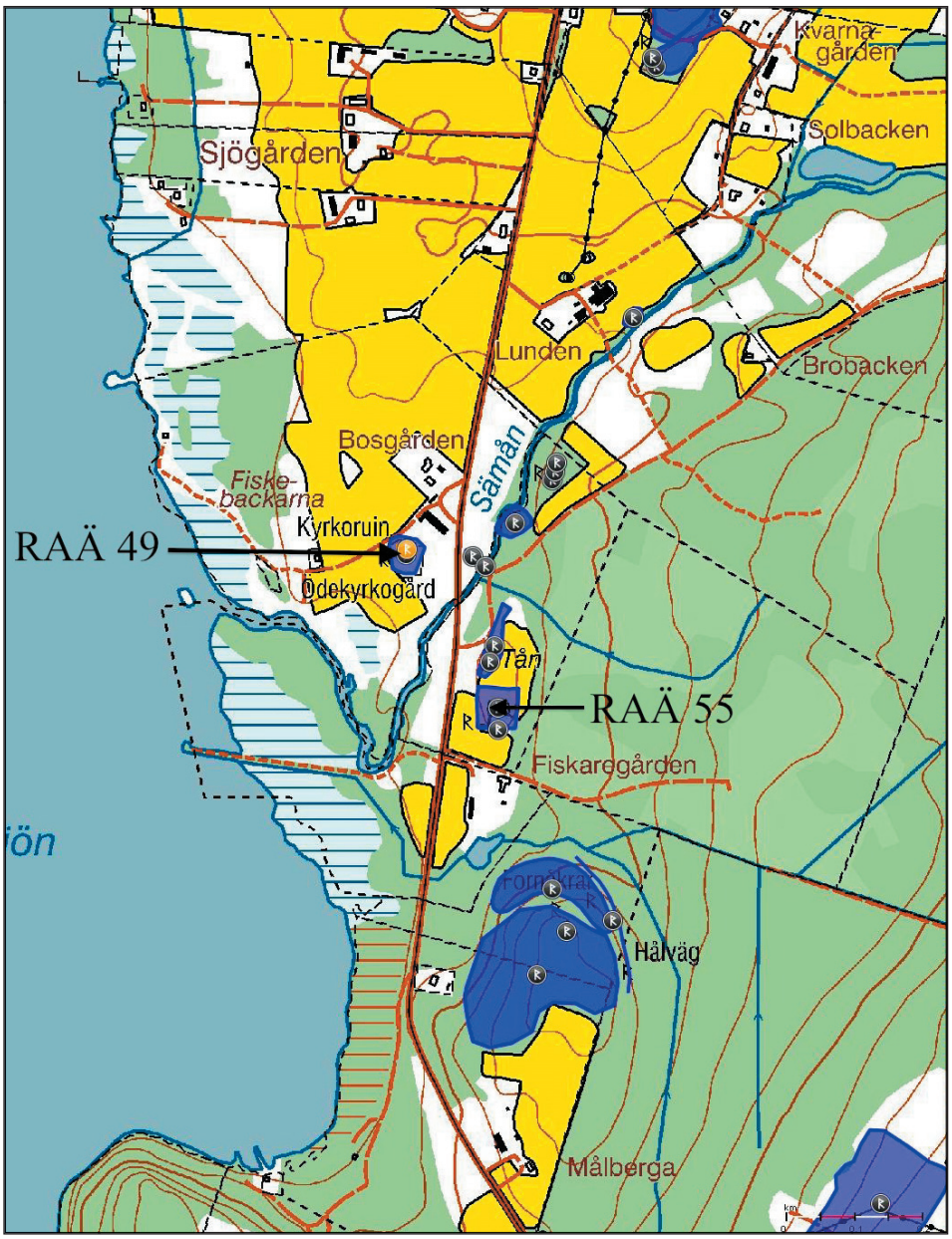
För att kunna undersöka de två fornlämningarna RAÄ 49 och 55 måste en undersökningsplan skrivas, finansiering ordnas och tillstånd sökas. Västarvet/Lödöse museum ställde sig bakom projektet formellt och praktiskt, medel flöt in och en ansökan kunde lämnas in till länsstyrelsen. Denna beviljades och i september 2009, på dagen ett år efter mitt första besök på platsen kunde det första spadtaget tas. Under de två fältveckorna fick vi svar på flera av våra frågor men samtidigt uppstod många nya. I denna rapport redovisas 2009 års undersökning på platsen. Förhoppningsvis kommer vi

under 2010 kunna återvända till kyrkorna i Södra Säm för att klargöra vissa frågor som fortfarande är något oklara.

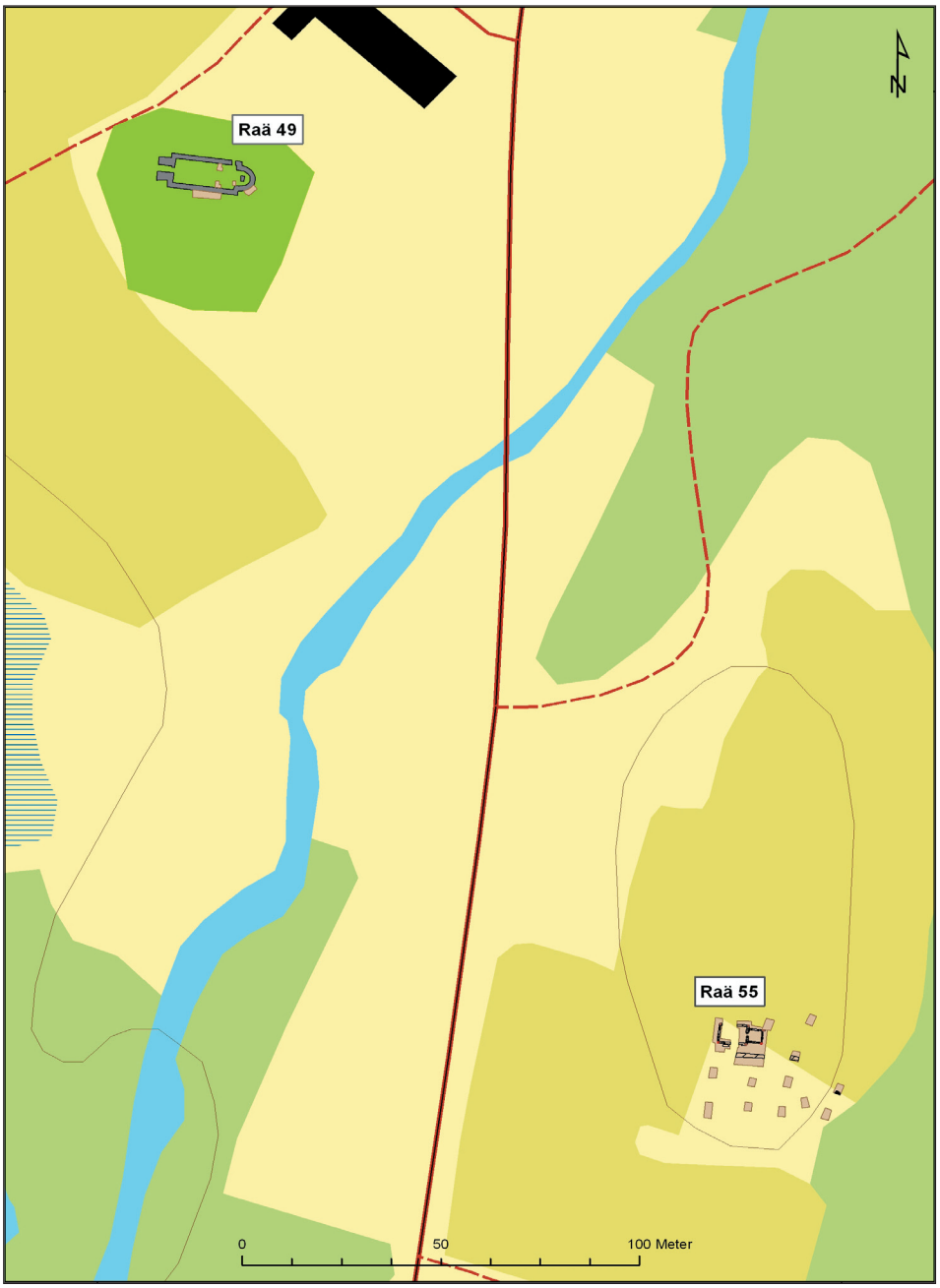
Eftersom det fanns ovanligt många och väldetaljerade äldre kartor över Säms by kontaktade jag Clas Tollin, kulturgeograf och agrarhistoriker vid Sveriges Lanbruksuniversitet i Ultuna. Detta samtal resulterade i att han knöts till projektet. Hans bebyggelsegenetiska studie över Säms by återfinns på sidorna 49-68 i denna rapport.

Figur 4. Västra Götaland.

Figur 5. Södra Säms by.

Figur 6. Södra Säm RAÄ 49 och 55, schaktplaner.

Säms kyrkor 2009

Claes Theliander

Sammanfattning av undersökningsresultaten

I Säms ödekyrka, RAÄ 49, undersöktes fem schakt om totalt 26 kvadratmeter: tre mindre inne i långhuset och två större på kyrkogården men i direkt anslutning till kyrkans murar. I samtliga schakt påträffades gravar. Två tydliga gravhorisonter kunde urskiljas inne i kyrkan, dels en yngre från 1600- till början av 1800-talet (schakt 2 & 5), dels en äldre från tidig medeltid (schakt 1). På kyrkogården var gravläggningarna mer omrörda och innehöll sannolikt gravar från tidig medeltid vilket en vikingatida/tidigmedeltida pärla indikerar, fram till kyrkans övergivande på 1820-talet. Samtliga gravar kvarligger in situ. Absiden var byggd i förband och samtidigt med den östra delen av långhuset, troligen någon gång under perioden 1250-1340.

På RAÄ 55, registrerad som ödekyrkogård, avbanades med maskin matjorden i fjorton sökschakt, totalt ca 140 m^2, ner till steril mark eller till anläggningsnivå. Centralt i området påträffades spåren efter en träbyggnad i form av en smal stensyll i en grund ränna med stolphål i hörnen. Denna byggnad tolkades som ett kapell i form av en öst-västlig stolpkyrka, där långhuset mätte ca 7,4 x 5,4 m och koret ca 3,8 x 3,8 m. Inga kulturlager, daterande fynd eller gravar påträffades. Genom analogier och ^{14}C kunde kapellet dateras till 1100-tal.

Vg, Södra Säm sn RAÄ 49 – Södra Säms ödekyrka

Södra Säms kyrka 1820 – 1938

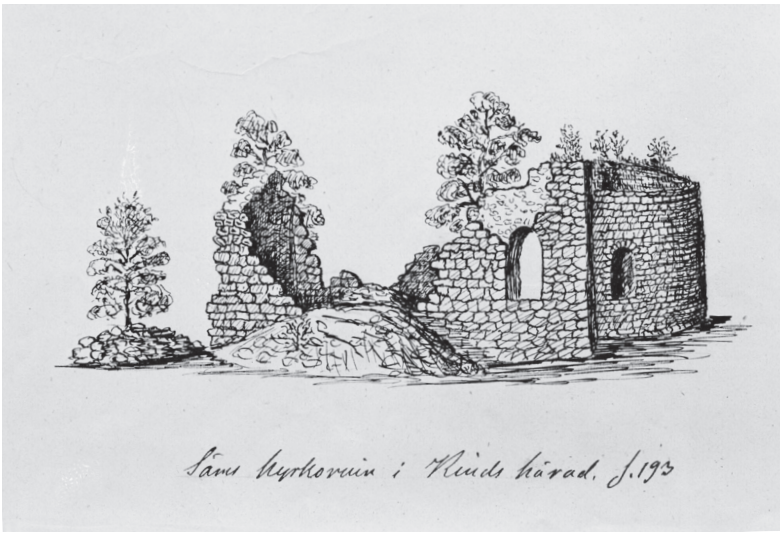
Man kan mycket grovt för Västergötlands del prata om tre vågor av kyrkonedläggelser: 1300-talets agrarkris, 1500-talets reformation och många krig samt 1800-talets befolkningsökning och samhällsomvandling. Södra Säms gamla sockenkyrka hör till de som övergavs på 1800-talet. Under drygt hundra år förföll hon allt mer för att till slut bara vara ett stenimpediment mitt i en mindre granskog.

1820 – ett ödesår

Efter att ha blivit ompysslad i hundratals år kunde man vid en prostvisitation 1819 konstatera att kyrkan i Södra Säm var i tämligen gott skick. Trots det väcktes frågan om att slå ihop socknarna Säm och Gällstad och att en helt ny kyrka skulle byggas i Gällstad. I Säm gillade man inte idén men eftersom kyrkoherden tillsammans med socknens två största jordägare, lagmannen Olivecreutz på Attorp och kapten Björnberg på Toarp, drev frågan blev det också så. Redan år 1824 invigdes Gällstads nya kyrka och de flesta av den gamla kyrkans inventarier såldes på auktion med undantag för några ljuskronor och kyrkans dopfunt som hamnade i den nya kyrkan. Eventuellt användes Säms gamla kyrka en tid på 1830-talet som sädesmagasin (Magnusson 1986:138-142).

Kyrkan förföll dock mer och mer och när Nils Gabriel Djurklou besöker platsen 1868 tecknar han av och beskriver ruinen enligt följande:

> *Säms ödekyrka … är en intressant ruin af 66 fots längd utom förhuset der af 13 på det halfrunda choret, som är 14,5 fot i den spetsbågiga öppningen mot kyrkan hvilken är 23 fot bred. I choret finnes ett troligtvis ursprungligt fönster med djupa skråa smygar men bortbrutna poster, hvilka tyckas hafva varit af tälgsten. Murverket har 4 á 4,5 fots tjocklek och består af gråstens ytter och innanmur med cullerstens fyllning. Chorvalvet, som ännu är i behåll har en höjd af 14 fot. Kyrkan har haft torn, som tillkommit i sednare tider och af dess 5 fot tjocka men med kyrkan illa förbundna murverk återstod ganska litet och murverkets löshet vittnade om föga ålder* (Djurklou ATA).

Figur 7. Södra Säm ödekyrka 1868. Teckning av N. G. Djurklou/ATA.

1938 – de samvetsömma kommer till byn

Vid slutet av 1800-talet hade Bosgårdens ladugård uppförts med sten från kyrkoruinen. Ungefär i samma veva planterades gran på den gamla kyrkogården som på 1920-talet hade vuxit upp till en mörk och tät skog. Förfallet var nu totalt och i Riksantikvarieämbetets tjänstearkiv, ATA, finner man en omfattande korrespondens där flera personer vid denna tid skriver till Herr Riksantikvarien i ärendet. Kyrkoruinen, som dittills varit samfällt ägd av byn skänktes vid 1930-talets början till församlingen. Skogen avverkades och man planerade att snygga till ruinen efter riksantikvariens anvisning. År 1937 beslöt Riksantikvarieämbetet att uppdra åt Erik B. Lundberg att konservera ruinen tillsammans med en grupp samvetsömma, som vapenfria värnpliktiga kallades då.

När det svenska värnpliktssystemet infördes skapades så småningom möjlighet för värnpliktiga med ”religiösa betänkligheter” att göra vapenfri tjänst.

På 1920-talet, och inte minst efter dödsskjutningarna i Ådalen 1931, växte sig antimilitarismen stark och nu öppnade sig möjligheten att göra vapenfri tjänst även av politiska skäl. De flesta vapenfria, eller samvetsömma som de kallades på den tiden fick utföra sin tjänst vid Vattenfallsstyrelsen eller Domänstyrelsen och från slutet av 1930-talet även vid Riksantikvarieämbetet (Trotzig 2009:43).

En kontingent av närmare tio unga män inkvarterades i byn sensommaren 1938 och arbetet med uppsnyggningen av ruinen kunde påbörjas. Det är oklart i hur hög grad Lundberg själv deltog i det dagliga arbetet. Den dokumentation som finns består av fotografier, några rudimentära profil- och planritningar samt en kortfattad skriftlig rapport. Dessutom skrev Lundberg en artikel i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift (Lundberg 1942) som dock i allt väsentligt stämmer med hans rapport i ATA.

Figur 8. Samvetsömma i Säm, arbetet påbörjas. Ruinen mot öster.
Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Lundbergs rapport

Följande rapport skickades av Erik B. Lundberg i december 1938 till Riksantikvarien (Lundberg ATA).

> ***Redogörelse för utgrävning och konservering av S. Säms kyrkoruin, S. Säms sn i Västergötland.***
>
> *…*
>
> *Av ruinen syntes föga ovan mark; blott ett stycke murkärna i västar delen höjde sig ur den övervallade byggnadsgrunden.*
>
> *De rasmassor som dolde ruinen bestod huvudsakligen av murbruk och småsten och innehöll inga som helst fynd. Högt upptornad låg fyllningen i absiden. Den innehöll betydande kvantiteter valvsten.*

Den lösa jorden jämnades ut på kyrkogården.

Kyrkobyggnaden bestod av ett rektangulärt långhus med halvrund utbyggnad åt öster och vapenhus i väster; se planritning.

Den totala yttre längden (vapenhuset inräknat) belöpte sig till 24,8 m. Långhusets yttre bredd var 9,4 m. Murarna (uppförda av gråsten) voro frånsett vapenhuset 1,2 m. breda. Vapenhuset, som ej uppbyggts samtidigt med kyrkan, ägde murar av anmärkningsvärd tjocklek – upp till 2 m. Enligt vad de gamla i bygden hade att berätta skulle vapenhuset varit avtäckt med tunnvalv.

Murarna voro på det högsta bevarade till omkr. 1 meters höjd. De stora blocken stodo ej på högkant, utan lågo på den flata sidan och murkärnan löpte som en smal sträng i murens mitt. Väggarna vilade på en bastant grund, vilken på insidan sköt fram som en hylla, tämligen oregelbunden till sin sträckning.

Ingången låg i väster och syntes ha varit enkel, utan huggen omfattning. Någon ingång i sydsidan har ej funnits; åtminstone kunde i det bevarade murverket inga spår efter sådan konstateras.

I norra väggens östligaste del fanns en öppning, som ej gärna kan ha varit någoting annat än en dörr, dock ej ursprunglig (i ett visitationsprotokoll från 1800-talets början, nämnes att kyrkan blott hade en dörr).

I absidens mitt kvarstod nedre delen av altaret; 1 ½ x 0,9 m. i storlek. Bakom altaret var golvet belagt med små gråstensplattor, liggande i sand. I övrigt fanns i kyrkan inga spår efter golvbeläggning.

I långhusets östligaste del påträffades en murad kammare. Då det ej var känt vare sig genom gamla protokoll el. å annat sätt, att en dylik skulle vara tillfinnandes företogs en närmare undersökning av densamma. De murade väggarna sträckte sig till ett betydande djup (omkring 1 ½ m). I botten låg ett helt skelett med rester efter kista och åtskilliga ben efter andra skelett huller om buller. Högre upp funnos tvärlagda bjälkar, på vilka tydligen vilat kistor, som av någon anledning blivit flyttade. Vem som där ligger begraven är ej känt. Troligen är det medlemmar av någon av de ätter, som suttit på de fordom stora godsen Attorp el. Intorp. Efter undersökningen igenfylldes gravkammaren med sand.

Konserveringen

Absiden var den enda del av ruinen där murbruk kom till användning. Murverket var här i betydligt gott tillstånd och blev det blott frågan om att mura i en och annan sten här och var, jämna av och avtäcka med cementbruk. Dessa obetydliga ingrepp kommo föga att förändra absidens kontur.

Altaret påmurades ett skift.

Långhuset förhöjdes ett stenskift i kallmur och likaså vapenhuset.

På murarna lades dubbla lager grästorv.

Kyrkogården

Kyrkogårdsmuren, en oregelbunden fyrsiding, var till långa sträckor raserad och sten bortförd. Av det stenmaterial, som blivit över sedan ruinen iordningställts, upplades en ny mur. En ingångsöppning förlades till södra mursträckan. Ursprungligen torde ingången ha legat mitt emot kyrkdörren, alltså åt väster.

Fynden

I fyllningen utanför vapenhusets södra vägg hittades en stor, kvdr. nyckelskylt, enkelt utsmidd. Denna förvaras jämte några bitar målad puts (bruna ränder på vit botten) och spikar i Säms skola.

I absiden hittades vid sållning av jord från golvytan:

13 kopparmynt

6 silvermynt

1 bronsknapp

1 ljuspipa

1 nithuvud av brons

I fyllningen inne i koret hittades en huggen sten till en fönsteromramning, som visade sig passa samman med den solbänk till ett smalt korfönster, som för något årsedan påträffats i ån strax öster om kyrkan.

Gräfsnäs den 15/11 1938

Vördsamt

Erik B. Lundberg

Figur 9. Ruinen efter framgrävningen, mot öster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Figur 10. Grunden till det sekundära vapenhuset, mot öster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Figur 11. Ruinen före framrensningen, mot öster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Figur 12. Ruinen före framrensningen, mot väster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Figur 13. Ruinen framrensad och delvis rekonstruerad, mot väster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Figur 14. Absiden och altarfundamentet. Träpinnarna markerar det påträffade gravkoret. Mot öster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

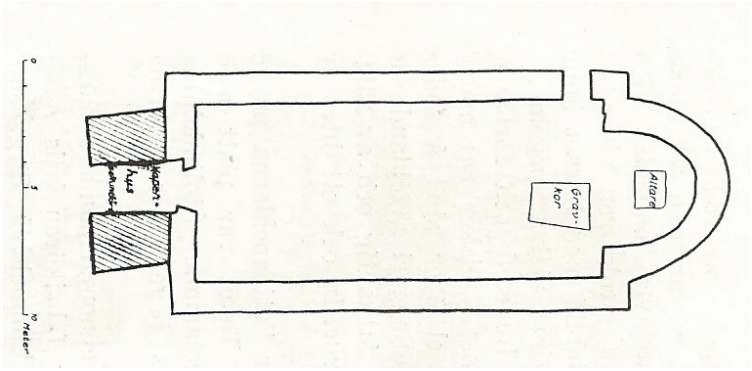
Figur 15. Norra långhusmuren före rekonstruktion, mot väster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

Figur 16. Södra långhusmuren före rekonstruktion, mot väster. Foto: 1938 Erik B. Lundberg/ATA.

2009 – Södra Säms gamla kyrka revisited

Då ruinen 1938 konserverades under Erik B. Lundbergs ledning var i stort sett bara grunden kvar av långhuset. Lundberg och hans arbetsstyrka återskapade delvis ett par skift av långhuset men det är svårt att ur dokumentationen avgöra vad som är gammalt och vad som är nytt. I öster var absiden bevarad till två-tre skifts höjd och i väster kunde resterna av ett i sen tid tillbygt vapenhus eller mindre torn/trapphus i sten skönjas. Kyrkans ingång var i väster och Lunberg konstaterar att någon ingång i söder ej funnits. Men ett par på högkant ställda stenar i den sydvästra delen av långhusmuren – på rätt plats – indikerar en igensatt romansk dörr.

Figur 17. Erik B. Lundbergs uppmätning av ruinen 1938. ATA.

Man kan konstatera att kyrkan varit en så kallad absidsal. Detta är en arkitektoniskt mycket ovanlig konstruktion med ett tiotal kända skandinaviska exempel (se Theliander i tryck och där anförd litteratur). På den äldre informationsskylt som tidigare fanns vid ruinen, liksom i fornlämningsregistret, anges att kyrkan dateras till 1300-talet ”av Riksantikvarieämbetet”. Cirka tre hundra meter sydöst om ruinen skall det, enligt en geometrisk karta från 1710, även ha funnits ”en gammal kyrkiogård”, RAÄ 55. Mot bakgrund av detta blev huvudsyftet med 2009 års undersökning av Säms ödekyrka tudelat.

- Dels studera kyrkans äldsta byggnadshistoria, framför allt med avseende på absiden och dess konstruktion.
- Dels att sätta kyrkan i relation till den närbelägna ”kyrkiogården”, RAÄ 55.

Metod

Tanken var att på väl valda platser handgräva några mindre schakt i och utanför kyrkan. Inne i kyrkan togs tre schakt upp. Dessa fick nummer 1, 2 och 5 i dokumentationen. Ganska omgående kunde en komplicerad stratigrafi skönjas och vi försökte därför gräva och dokumentera denna lagervis med skärslev eller bethacka. Jorden sållades, eller hackades i fyllfat och fynden samlades in lagervis.

Även schakten 3 och 4 på kyrkogården togs först upp för hand. Emellertid skulle det visa sig att marken utanför kyrkan var full av sten och kraftigt omgrävd. Då grävmaskinen vi använde vid RAÄ 55 ganska enkelt gick att köra in på kyrkogården använde vi den för att gräva schakten 3 och 4 ner till strax över gravnivå varefter vi fortsatte gräva för hand. Marken på kyrkogården var så omrörd att någon tydlig lagerföljd inte kunde iakttagas. En del jord hackades på hackbord, en del i fyllfat och en del skyfflades.

Då efterreformatoriska begravningar kunde konstateras grävdes dessa inte fram, med något enstaka undantag. Allt arbete dokumenterades i ord och bild och en profil, västväggen i schakt 1, ritades. Samtliga schakt och murar mättes in med GPS. Efter avslutad undersökning lades gula träpinnar i botten varvid schakten återfylldes och marken återställdes.

Figur 18. Sonia Jeffery skyfflar jord från schakt 1 till sållet. Till höger skymtar schakt 2.

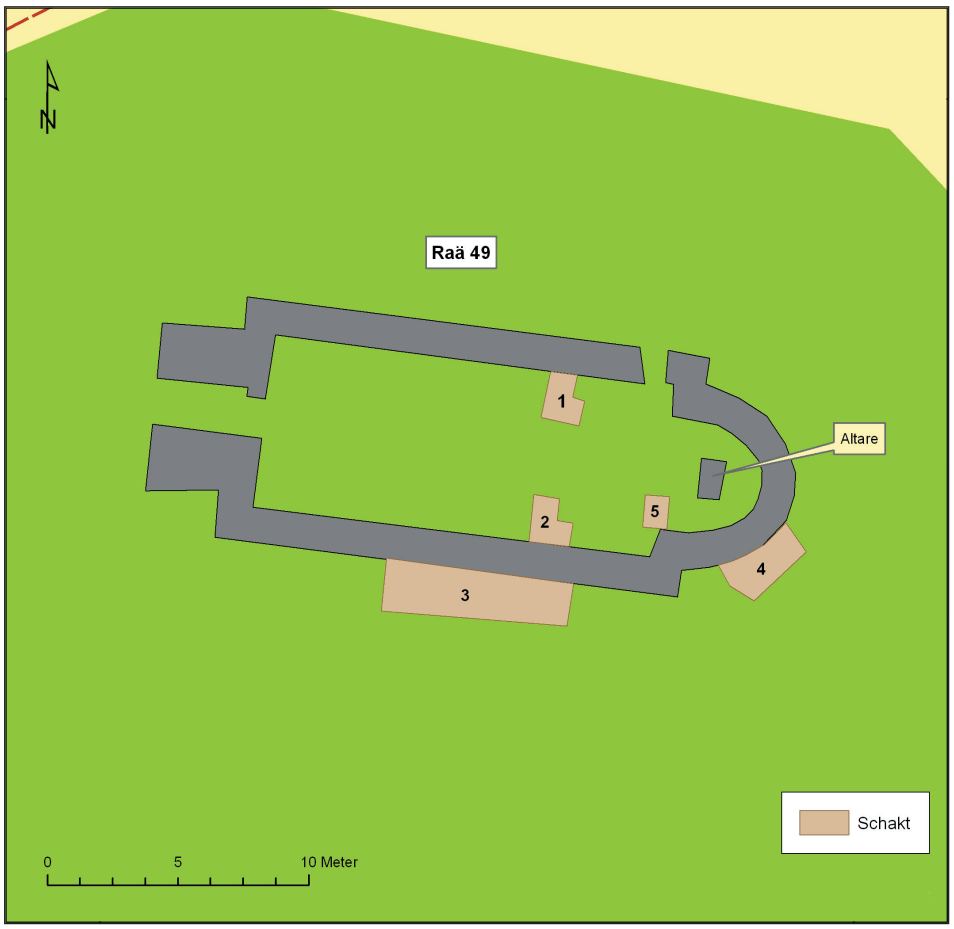
Fynd och Schaktbeskrivningar

Schakt 1

Grävdes på insidan av nordväggen. Schaktet var ca 1,8 m^2 stort och grävdes för hand. Samtliga lager sållades eller hackades i fyllfat. Lagerföljden uppifrån och ner såg ut som följer.

L1: Torv och matjord, 0,15 m tjockt, ökande mot muren.
Fynd L1 & 2: glas, spikar, porslin (flytande blå), yngre rödgods. Gallrade.

L2: Raserings/konstruktionslager 0,1 – 0,15 m tjockt. Mycket sten, murbruk, puts och kalkbruk blandat med matjord och sand. Ligger över den undre grundmuren.
Fynd: F1, puts med spår av brun- och rödockrabemålning, 520 g.

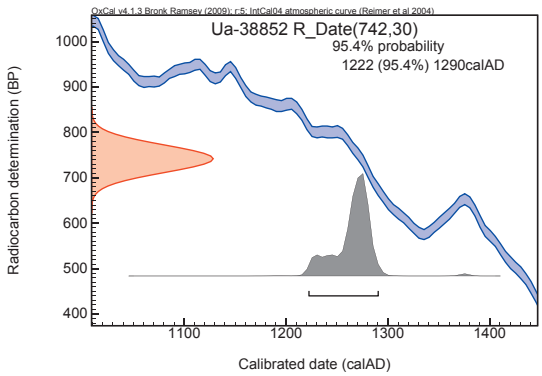

Figur 19. Schaktplan.

L3: Gul humös sand, 0,05 – 0,2 m tjockt. Något fetare längre från muren. *Fynd:* F2, mynt, brakteat 1319-1340. F3, glas + 12 handsmidda spikar varav tio gallrats. Enstaka ben, enstaka porslin (flytande blå) och en tegelbit (ej tillvarataget).

L4: Ljusbrun grusig sand, nedgrävning för grundmur, 0,95 m tjockt. *Fynd:* F4, ben, höger lårben, människa, 220 g.

Prov: En bit av fynd 4 skickades för ^{14}C-analys och resten återbegravdes. Resultat (Ua-38852) ^{13}C: -20,5. ^{14}C: 742 ± 30 BP.

Figur 20. ^{14}C prov nr 4. Kalibrerad datering, 95,4% sannolikhet, AD 1222 – 1290.

Figur 21. Schakt 1, lager 2, fynd 1, puts med spår av bemålning.

Figur 22. Schakt 1. Lager 1 och 2 bortgrävda. På bilden syns tydligt lagergränsen mellan lager 3 (ombyggnadslager) och 4 (nedgrävning för långhusmur). Mot norr.

L5: Nedgrävningar för gravar, 0,55 – 0,85 m tjockt, fetare, sandig mylla. I profil framträder flera nedgrävningar/gravar. Stratigrafiskt ligger L5:1–3 under L3. L5:4 ligger över L3 och L5:2, se profilritning, sidan 27.
Fynd: Ben, människa, i anatomisk ordning, (kvarligger).

L6: Vid ca 0,9 m ut i schaktet syns en tydlig linje av kol i Ö-V ritning. Vi beslöt därför att utvidga schaktet åt söder 0,5 m. Direkt på kollagret finns en mängd flis av tegelsten (L7). Två av stenarna mätbara, ca 0,13 m bred och 0,09 m tjock. Måtten gör att de kan tolkas som medeltida. Kollagret sträcker sig 0,5 m över schaktets södra del med en tydlig avgränsning mot V. Teglet begränsas också till denna del. L6 och 7 tycks höra till samma anläggning och tycks vara nedgrävd i L5. L6 var 0,1 – 0,12 m tjockt bestående av sot, kol och aska och ett par större stenar som låg på kolet. Anläggningen är ca 0,8 x 0,75 m stor men fortsätter något in i den södra profilväggen.
Fynd: F5, tegel, ca 10 kg varav 2,9 kg sparades. Enstaka stenar med kvarsittande bruk/puts.

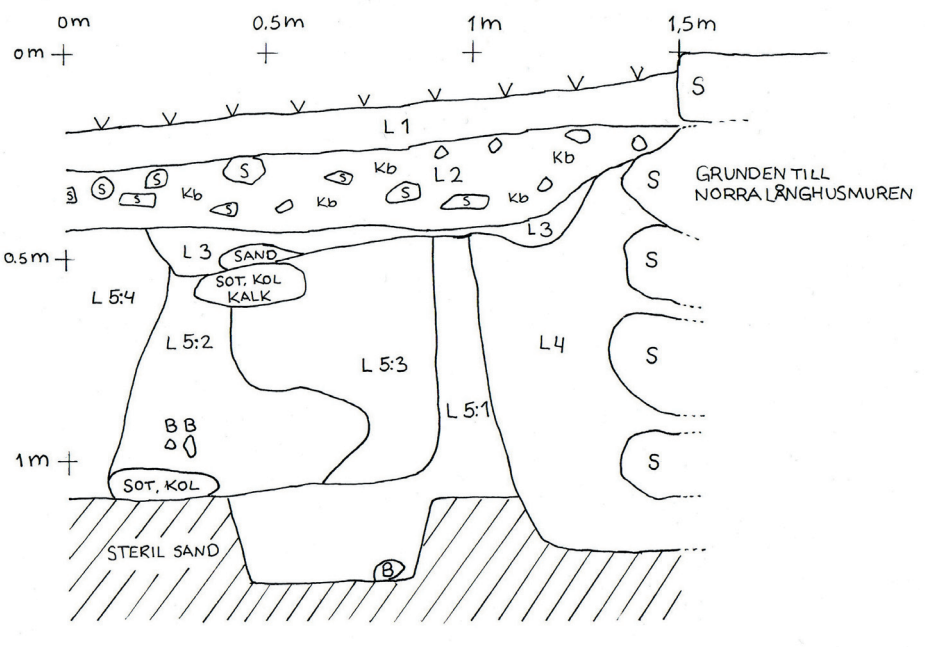
Figur 23. Schakt 1, lager 6 och 7. Kol- och tegellager, en anläggning med okänd funktion. Teglet är medeltida.

L11: En bit ner i L5 påträffades en sotfläck, innehållandes ett fynd, en slaggbit.
Fynd: F6, slagg, 47 g, är troligen reduktionsslagg (muntlig uppgift Eva Hjärthner-Holdar 091002).

L12: Därefter grävdes en gravnivå fram vari åtta gravar noterades. I sydöstra hörnet kunde en grav med en eventuell huvudsten identifieras. Gravarna var ca 0,15 – 0,4 m tjocka varunder vidtog steril sand. Detta lager är lika med L5:s botten.

Figur 24. Schakt 1, lager 5 och 12. Medeltida gravhorisont. Varje gulpinne markerar en grav. Observera den eventuella huvudstenen längst upp till vänster samt att en hand ligger på ett lårben mitt i bild vilket indikerar armställning A.

Figur 25. Profilritning, schakt 1, västra väggen. Renritning Anneli Blom.

Lagrens inbördes stratigrafi och kronologi kan sammanfattas enligt följande:

L1 Grästorv, matjord (1938)
L2 Raseringslager (1820-1938)
L3 Ombyggnads- eller golvlager (1700-tal)
L6, L7 Kollager, tegelstenar (medeltid)
L4 Nedgrävning för norra långhusmuren (efter 1250)
L5:1-4, L12 Nedgrävningar och gravar (före 1250)
Steril sand

Schakt 2

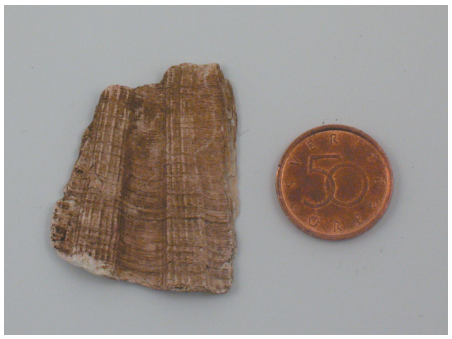
Grävdes på insidan av långhusets södra vägg, mitt för schakt 1. Schaktet var ca 1,8 m^2 stort och grävdes för hand. Samtliga lager sållades eller hackades i fyllfat. Prov på kalkbruk togs från grundmuren, under (nutida) marknivå men i skrivande stund har inte provsvaret kommit. Lagerföljden såg ut som följer.

L1: Torv och matjord, 0,15 m tjockt, ökande mot muren.
Fynd L1 & 2: glas, spikar. Gallrade.

L2: Raserings/konstruktionslager 0,1 – 0,2 m tjockt. Mycket sten, murbruk, puts och kalkbruk blandat med matjord och sand. I och strax under detta lager ligger rester av trä i omrörda lager.
Fynd: F12, kritpipa (skaft) + 20 handsmidda spikar, varav 18 gallrats. F13, mynt ½ öre sm 1592. F14, mynt brakteat 1360 – 1363. F15, myntliknande metallföremål, ej mynt. F16, glas.

L8: Humös sand, ca 0,08 m tjockt. De två mynten påträffades ganska högt upp, nära L2.
Fynd: F17, mynt, brakteat 1364 – 1400. F18, mynt 1535 – 1540.

L9: Sand, sten och träfragment, ca 0,1 m tjockt. Mellan L2 och L8 låg två ca 0,15 m breda och 0,5 m långa plankor som fortsätter in i den östra profilen. F19 – pilgrimsmusslan – låg på en planka. F20 – ett mynt – låg under plankorna.
Fynd: F19, pilgrimsmussla, del av. F20, mynt, brakteat, 1400-tal .
F21, mynt, brakteat 1400 – 1420. F22, glas.

Figur 26. Fynd 19, pilgrimsmussla. Ett minne från en pilgrimsresa till Santiago de Compostella som sedan blivit en gravgåva i Säm. I Lund, vid undersökningarna av S:t Stefans kyrkogård, påträffades musslor i nio gravar som samtliga hörde till stenkyrkan, dvs daterades efter 1110 (Mårtensson 1981:122-126).

L10: Humös sand med en hel del kalk, 0,6 m tjockt. Myntet påträffades i kanten av en grav vid långhusväggen, oklart om det hör till fyllningen av denna grav.
Fynd: F23, mynt, förkommet. F24, 12 handsmidda spik varav 10 gallrades.

Figur 27. Gravnivå. Yngre man med fina tänder. Begravd utan kista.

L13: Gravnivå, ett par gravar rensades fram (daterade 1700-1820). Kvarligger.

Lagrens inbördes stratigrafi kan sammanfattas enligt följande:

L1 Grästorv, matjord (1938)
L2 Raseringslager (1820-1938)
L8 Omrörda massor (1700-1800-tal) L9 Omrörda massor, trä (1700-1800-tal)
L10 Sand, gravfyllning (1700-1800-tal)
Gravar (1700-1800-tal)
Långhusgrunden (efter 1250)

Figur 28. Schakt 3 mot öster. Notera det stenskodda stolphålet i förgrunden.

Figur 29. Skelett i Schakt 3. Den döde är begravd tätt intill långhusmuren, utan kista.

Schakt 3

Togs upp längs med långhusets sydöstra vägg, på utsidan av kyrkan. Det var ca 7 x 2 m stort och schaktades först med maskin ca 0,4 m djupt. Därefter grävdes det för hand ner till gravnivå. En del av jorden hackades på hackbord, en del i fyllfat och en del skyfflades bort.

Fyllningen bestod av fet humös jord med stort inslag av kalkbruk/puts och flera från 0,1 m upp till 1,2 m stora stenar. I öster kom gravarna relativt djupt, på ca 1,6 m. Där var det relativt lite ben i fyllningen. I väster däremot påträffades en större mängd omrörda ben och ett flertal gravar på en högre nivå än i öster. Samtliga gravar i detta schakt, förutom en, var som det verkade begravda utan kista.

Figur 30. Schakt 3. Notera långhusgrundens ojämna, lite slarvigt lagda karaktär.

Figur 31. F 25, en röd glaspärla. Påträffad vid rensning av schakt 3, västra delen, nära stolphålet.

Från sockelns nedre skift, 0,3 m ned, var en 0,4 – 0,7 m bred grundläggning fylld med 0,2 x 0,3 m upp till 0,3 x 0,5 m stora stenar. Däremellan fyllt med sand, mindre stenar och kalkbruk.

I schaktets västra del påträffades ett stenskott stolphål. Mellan stenarna påträffades samma fyllning som i schaktet i övrigt, dvs fet humös jord med inslag av kalkbruk och enstaka ben. Vid rensning i schaktets västra del påträffades F25 – en pärla. Jorden runt detta sållades utan resultat.

Fynd: F25, röd glaspärla. F26, ca 40 handsmidda spikar, varav 38 gallrades. Ben av människa, ej tillvaratataget.

Schakt 4

Grävdes mot absidens sydvästra del, på utsidan av kyrkan. Det var 4 x 1,5 – 2 m stort och schaktades med maskin ca 0,4 – 0,5 m djupt och därefter för hand ner till gravdjup.

Fyllningen bestod av fet humös jord med stort inslag av kalkbruk/puts och flera från 0,1 upp till 0,7 m stora stenar.

Från sockelns nedre skift, 0,3 m ned, var en ca 0,5 m bred grundläggning fylld med 0,2 x 0,3 upp till 0,3 x 0,5 m stora stenar. Däremellan fyllt med sand, mindre stenar och kalkbruk (som i schakt 3).

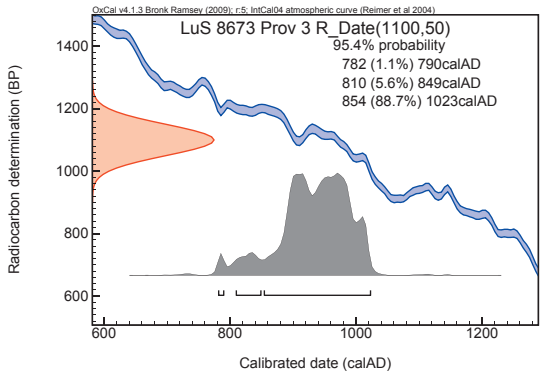

Figur 32. Schakt 4 mot öster.

I norr kom ganska omgående och ytligt flera omrörda ben, där grävdes inte vidare. I övriga schaktet påträffades endast enstaka ben i fyllningen. Gravnivån var där ganska djup, ca 1,5 m.

Fynd: Spik, glas och ben av människa ej tillvaratataget.

Prover: Makroprov 3, för ^{14}C, togs under en sten i nedgrävningen för absidmuren. Makroprovet analyserades av Stefan Gustafsson. I provet fanns en del små bitar av ben och träkol men ingen växtmakrofossil. Lämpligt material att datera enligt Gustafsson var hassel med uppskattad egenålder av maximalt 15 år (muntlig uppgift Stefan Gustafsson 091007). Resultat: (LuS-8673) 1100±50 BP.

Figur 33. ^{14}C prov nr 3. Kalibrerad datering, 88,7% sannolikhet, AD 854 – 1023.

Schakt 5

Detta togs upp i övergången mellan absid och långhus och mätte ca 1,3 x 1 m. Ca 0,3 m under dagens marknivå påträffades murens grundsockel samt det sydöstra hörnet på det gravkor som påträffades redan 1938. En möjlig golvflisa i form av en flat sten påträffades på sockeln. Gravkoret var murat med 0,3 x 0,2 m stora stenar med blålera som bindmedel.

Fynd: Enstaka spik, bruk med bemålning (se schakt 1). Ej tillvarataget.

Figur 34. Schakt 5, foto mot söder.

Datering och slutsatser

I ruinen undersöktes fem schakt om totalt 26 kvadratmeter: tre mindre schakt i långhuset och två större på kyrkogården men i direkt anslutning till kyrkans murar. Syftet med undersökningen var dels att studera kyrkans äldsta byggnadshistoria, framför allt med avseende på absiden och dess konstruktion, dels att sätta kyrkan i relation till den närbelägna ”kyrkiogården”, RAÄ 55. Kan man säga att undersökningens målsättning uppfylldes?

Det kunde konstateras att absiden och långhusets östra del var byggt i förband, och vid samma tidpunkt. Men utifrån de begränsade ytor som togs upp gick tyvärr inte stenkyrkans äldsta byggnadshistoria att slå fast med säkerhet. Däremot kunde följande kronologiska och stratigrafiska förhållanden noteras vid undersökningen:

- Kyrkans murar var uppförda i tuktad marksten i gnejser och graniter. Sådana gråstenskyrkor förekommer här och var i landskapet och stenen är då i princip aldrig finare bearbetad eller kvaderhuggen. Generellt brukar sådana kyrkor ges en senromansk datering även om det finns exempel på tidigare dateringar (Dahlberg 2002). Dessutom kan man notera att grundläggningen i Säm ger ett lite slarvigt intryck, något man också förknippar med senromansk tid, dvs 1200-tal.

- Två ^{14}C-analyser utfördes. En gjordes på kol (hassel) som kom från ett makroprov i nedgrävningen för absiden. Denna visar att nedgrävningen skett någon gång efter år 900. En gjordes på ett lårben som kom från en grav som skadades när man byggde den norra långhusväggen. Den individen dog sannolikt 1220-1290, sedan har nedgrävningen för långhusväggen skett tidigast 25-30 år efter gravläggningen då kroppen skeletterats.

- Gravar påträffades inne i långhuset. Dels efterreformatoriska i schakt 2, vilket var väntat, dels betydligt äldre i schakt 1, vars stratigrafiska belägenhet visar att gravar funnits på platsen före det att stenkyrkan uppfördes. En av gravarna i den äldre horisonten kan ha haft en huvudsten och en annan tycks ha armställning A, två faktorer som gör att de kan dateras till 1100-tal.

- Man kan konstatera att inget tegel finns i nedgrävningen för grunden vilket, mycket grovt, skulle peka på en möjlig datering före 1250. Däremot påträffades en anläggning (lager 7, schakt 1) inne i långhuset med medeltida tegelstenar och kol, som överlagrade gravarna och som bör ha tillkommit före eller i anslutning till att långhuset byggdes men efter gravläggningarna.

- Flera mynt från hög och senmedeltid påträffades i kyrkan, samtliga dock i omrörda lager. Det äldsta är präglat 1319-1340.

Vidare kan man konstatera att de medeltida föremål som enligt kyrkobeskrivningar och visitationer en gång funnits i kyrkan är borta idag. De går inte idag att datera närmare än hög- eller senmedeltid. Enligt Lunderg (1942) rör det sig om ett altarskåp, en maria med barnet-bild, ett triumfkrucifix med mera. I Historiska museet, Stockholm, finns sedan 1870 en dopfunt som kan komma från Södra Säm (SHM 4472). Funten kommer närmast från Gällstads kyrka där den räddades av Djurklou. Det är en kalkformad så kallad andreasfunt (signerad!), med uttömningshål och från omkring 1170 (Hallbäck 1966). Ytterligare en, numera privatägd funt, kan komma från antingen Gällstad eller Säm. Den finns idag på Mölneby gård i Östra Frölunda (muntlig uppgift Arne Johansson). Det råder alltså en viss osäkerhet om vilken dopfunt som funnits i Säm.

Enligt de äldre beskrivningar som finns ska kyrkan ha uppvisat flera romanska drag såsom tre små, eventuellt högt belägna rundbågiga fönster i långhusets södra vägg, en möjlig ursprunglig dörr i sydväst samt ett mindre, rundbågigt fönster (kanske ett hagioskop?) i absidens södra sida. Däremot har korbågen varit spetsig, liksom att fönstret bakom altaret i öster antagligen varit spetsbågigt. Dessutom bör man beakta att en absidsal, alltså ett kyrkorum utan kordel, i sig ger ett salsliknande intryck.

Figur 35. Dopfunt, eventuellt från Säms kyrka. Nu i Historiska museet, Stockholm (SHM 4472) (ur Hallbäck 1966:22).

Gotiska salskyrkor är mycket ovanliga i Västergötland men förekommer i några enstaka fall.

Sammantaget pekar allt detta på att absidsalen i Södra Säm i huvudsak är senromansk med starka gotiska inslag vilket tillsammans med årets grävningsresultat ger en datering från 1200-talets mitt och knappt hundra år framåt. Ytterligare undersökningar krävs för att ringa in dateringen närmare, liksom för att undersöka hur platsen såg ut innan absidsalen byggdes. Klart är dock att omfattande begravningar skett på platsen under lång tid före det att stenkyrkan byggdes. Detta talar den höga gravtätheten i botten på schakt 1 för. På 1,5 m^2 kunde där inte mindre än åtta begravningar spåras. Det är värt att notera att de äldsta gravarna med all sannolikhet grävdes utomhus och att den kyrkobyggnad som då fanns på platsen därför inte har legat på samma plats som den senare absidsalens långhus.

Figur 36. Rekonstruktion av Säms gamla kyrka, omkring år 1800. Akvarell av Björn Gidstam 2010.

Vg, Södra Säm sn RAÄ 55 – stolpkyrka på stensyll

På en geometrisk karta över Säms by från 1710 kunde man se en rektangel 85 x 85 alnar stor (ca 50 x 50 m) och i den en betydligt mindre rektangel och med texten ”En gammal förfallen kyrkiogård”, se vidare Clas Tollins bidrag på sid 54. Det fanns även en berättelse i byn om att socknens första kyrka legat på platsen men att den senare flyttats ner till den placering vi känner idag. Huruvida denna historia byggde på en sedan århundraden traderad berättelse eller härstammade ur kartan i sig skall vara osagt. En kopia av kartan har i alla fall funnits i byn sedan slutet av 1800-talet och en ambitiös folkskollärare har under större delen av 1900-talets första hälft beskrivit platsen som socknens första kyrkplats.

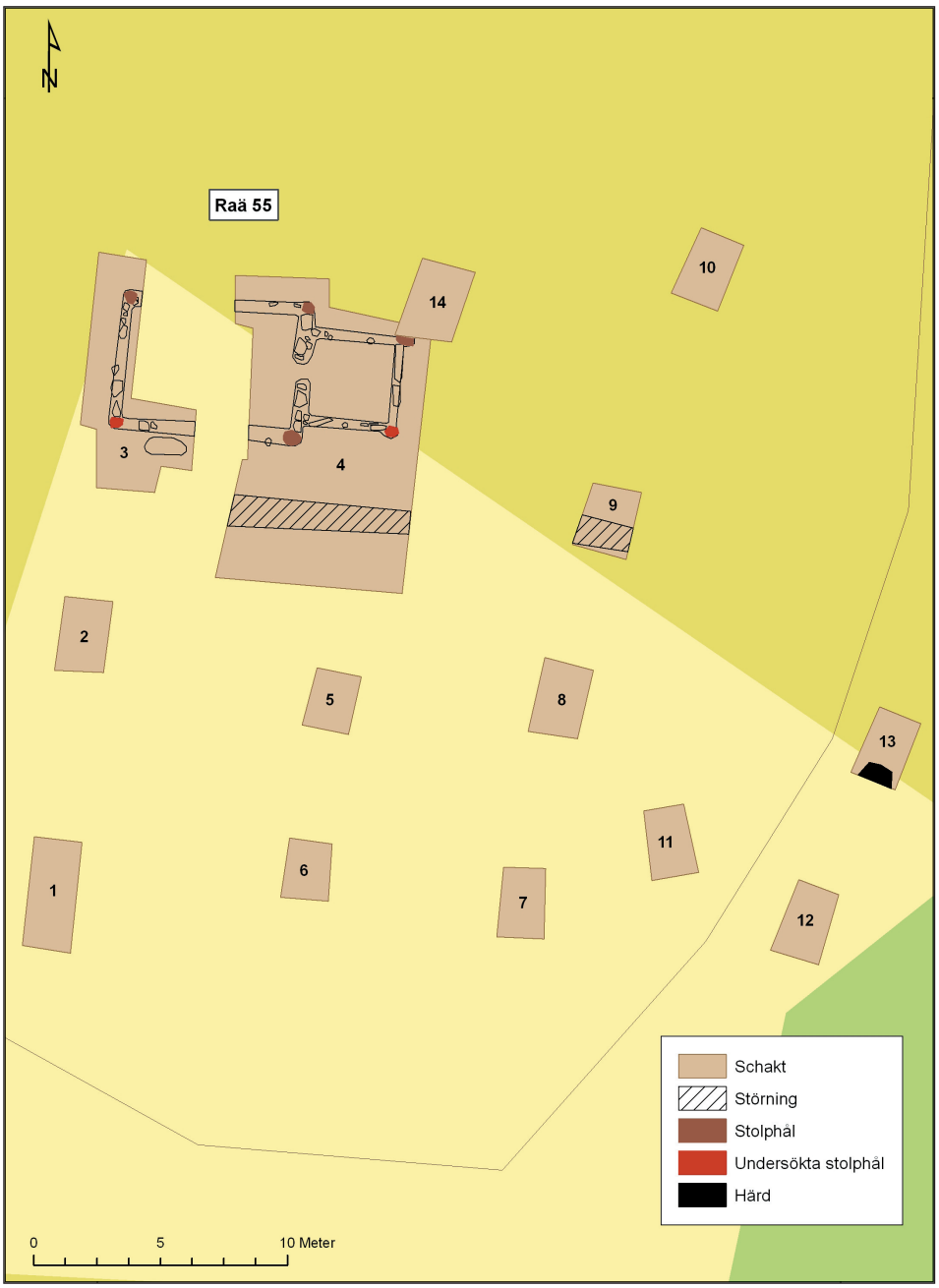
Det fanns dock ingenting mer skriftligt material än just denna karta som skulle tyda på att ytterligare en kyrka funnits i byn och inga spår syntes heller idag efter någon sådan. Dessutom kunde man tänka sig en rad olika och allternativa tolkningsmöjligheter. Det fanns även en uppgift om att en stenmur skulle ha grävts bort och en matjordshög tippats på platsen i början av 1970-talet. Det var därför angeläget att undersöka platsen närmare.
Mot bakgrund av detta blev huvudsyftet med 2009 års undersökning av RAÄ 55 tudelat.

- Dels undersöka huruvida en kyrkobyggnad och/eller gravar funnits på platsen och i samband med detta undersöka deras datering samt inbördes kronologi och stratigrafi.
- Dels att sätta denna plats i relation till den närbelägna stenkyrkan i Säms by, RAÄ 49.

Metod

Idag är fornlämningen en äng som i söder begränsas av ett 2 till 3 m brett, 50 meter långt och 0,5 till 1,2 meter högt, delvis övertorvat stenimpediment. I norr och i väster är det åkermark där det sommaren 2009 växte havre och i öster gränsar området till skogsmark. Marken är mycket torr och väldränerad och under det ganska tunna matjordslagret är fin sand med enstaka större stenar. Med maskin avbanades matjorden i fjorton mindre sökschakt, varav två utvidgades då anläggningar påträffades. Detta innebär att ca 140 m^2 av fornlämningen undersöktes. Anläggningarna rensades försiktigt fram i plan och två stolphål, liksom en större härd, snittades. Rännan snittades på ett par ställen och några stenar lyftes. Allt dokumenterades i ord och bild. Schakt och anläggningar mättes in med GPS.

Cirka 60% av kyrkans yta grävdes fram. Efter avslutad undersökning lades marken igen och kyrkans syll och stolphål kommer under 2010 markeras i gräset.

Figur 37. Schaktplan.

Fynd samt schakt- och anläggningsbeskrivningar

Matjorden var generellt 0,2 till 0,3 m tjock och följdes av ren sand med enstaka större stenar. Schakten 1, 2, 5 – 12 och 14 var helt tomma. I schakt 3 och 4 påträffades anläggningar i form av diken och stolphål och i kanten av schakt 13 en härd/grop med kol. I schakt 4 och 9 påträffades en svårtolkad stenfylld nedgrävning. Denna fick sin förklaring då en ortsbo förklarade att han med maskin för cirka trettio år sedan grävt ner odlingssten på platsen.

Fynd vid schaktningen: I schakt 6 påträffades i matjorden en större slaggbit (F7). Enligt Eva Hjärthner-Holdar är det en del av en ugnsvägg, med all sannolikhet från en järnframställningsugn. Det finns dock en liten rödfärgning på den som kan tyda på att det rör sig om koppar vilket i sin tur kan indikera på klockgjutning eller liknande (muntlig uppgift Eva Hjärthner-Holdar, UV-GAL, Uppsala 091002). I schakt 5 påträffades i matjorden ett mynt (F11, 2 öre sm 1768).

De påträffade anläggningarna i schakt 3 och 4 har tolkats som resterna av en träkyrka med långhus och kvadratiskt kor i öster, på stensyll och med jordgrävda hörnstolpar. Långhusets yttermått mäter ca 7,4 x 5,4 m och koret ca 3,8 x 3,8 m. Vid sydvästra delen av långhusväggen har en ingång funnits, en stentrappa som idag avtecknar sig i form av en ca 1,5 x 0,5 m stor oval nedgrävning. Väggarna i långhus och kor består av en ca 0,5 m bred ränna fylld med humös sand och flata stenar. I vart och ett av långhusets fyra hörn har det funnits ett 0,5 – 0,6 m stort stolphål varav åtminstone det nordvästra och det nordöstra varit stenskott i ytan. I korets norra respektive södra hörn fanns det två, i ytan ca 0,5 m stora stolphål. Öppningen mellan långhus och kor var ca 0,7 m bred.

Rännan snittades på ett par ställen, dels i väster, dels i sydväst och tre av syllstenarna lyftes. Detta visade att nedgrävningen för rännan var ca 0,1 m djup och att stenarna låg i ett skift nedgrävda direkt i sanden. Vid schaktningen sparades ca 0,1 m av matjorden i koret. Detta sållades men inga kulturlager, fynd eller övriga anläggningar kunde konstateras. Två av stolphålen grävdes, dels i långhusets sydvästra hörn, dels i korets sydöstra.

Figur 38. Västra långhusväggen och delar av den södra med ingången, foto mot norr.

Figur 39. Östra delen av långhuset och koret, foto mot norr.

Figur 40. Från långhuset in mot koret, foto mot öster.

Figur 42. Långhusets sydvästra stolphål efter utgrävning.

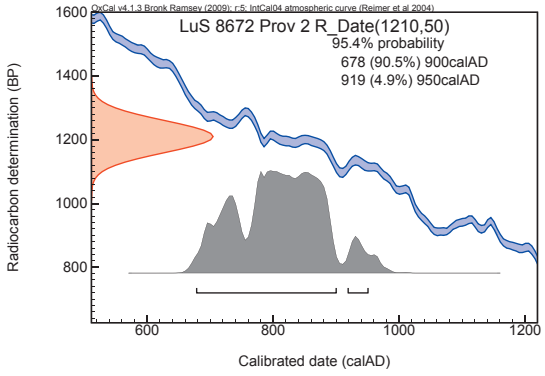
Figur 43. Långhusets nordvästra stolphål. Eventuellt med stenskoning i ytan. Ej grävd, foto mot söder.

Stolphål, långhus

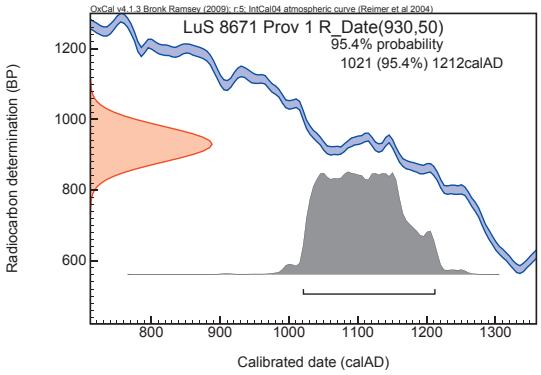
I ytan var det runt, ca 0,5 m i diam och ca 0,4 m djupt. Rak nedgrävningskant och i det närmaste plan botten. Fyllning av ljusbrun, humös sand. Ingen stenskoning kunde iakttagas.

Fynd: (F8) slagg, 26 g, är troligen reduktionsslagg och del av ugn, som F7 (muntlig uppgift Eva Hjärthner-Holdar 091002). (F9) bränd lera, 50 g. (F10) spikhuvud, 10 g.

Prover: Makroprov 2, för ^{14}C, togs en bit ner i anl och analyserades av Stefan Gustafsson. I provet fanns en del små bitar av träkol men ingen växtmakrofossil. Lämpligt material att datera enligt Gustafsson är björk med uppskattad egenålder av maximalt 25 år (muntlig uppgift Stefan Gustafsson 091007). Resultat: (LuS 8672) 1210 ± 50 BP.

Figur 41. ^{14}C prov nr 2. Kalibrerad datering, 95,4% sannolikhet, AD 678 – 950.

Figur 44. ^{14}C prov nr 1. Kalibrerad datering, 95,4% sannolikhet, AD 1021 – 1212.

Figur 45. Korets sydöstra stolphål framrensad i plan, innan undersökning, mot väster.

Stolphål, kor

I ytan var det runt, ca 0,5 m i diam med antydan till stenskoning i plan. För att först vara ganska flack, några få centimeter djup, blev anläggningen i mitten en ca 0,25 m stor och 0,3 m djup skålformad nedgrävning. Fyllning av ljusbrun, humös sand. Ingen stenskoning kunde iaktagas.

Fynd: Inga fynd påträffades.

Prover: Makroprov 1 för ^{14}C togs en bit ner i anl (i den mindre nedgrävningen) och analyserades av Stefan Gustafsson. I provet fanns träkol men ingen förkolnad växtmakrofossil. Lämpligt material att datera enligt Gustafsson är hassel med uppskattad egenålder av maximalt 15 år (muntlig uppgift Stefan Gustafsson 091007). Resultat: (LuS 8671) 930 ± 50 BP.

Härd/grop med kol i schakt 13

Vid schaktningen påträffades i kanten av schakt 13, under matjorden, en större mängd kol. Anl mäter ca 1,7 x 1 m men fortsätter in under schaktkanten i söder och i öster. Anl snittades och en ”tårtbit” grävdes ut i dess västra del. Ett 0,2 m tjockt nästan kompakt kollager var sekundärt genomgrävt och fyllt av ljus, något sot- och kolbemängd silt. Den senare av samma slag som naturligt finns under sanden.

Figur 46. Härd/grop i schakt 13, mot sydöst.

Datering och slutsatser

På platsen undersöktes med hjälp av grävmaskin totalt 140 m^2 fördelade på 14 schakt. Syftet med undersökningen var dels att leta efter den kyrkogård som på en karta från 1710 betecknas som gammal och övergiven, dels att sätta denna plats i relation till den närbelägna Säms gamla sockenkyrka RAÄ 49. På platsen påträffades spåren av en byggnad som tolkades som en mindre träkyrka eller kapell. Dessutom har man i området, troligen under järnåldern, ägnat sig åt metallhantverk, något som dock inte kommer att diskuteras närmare här.

Följande kronologiska och stratigrafiska förhållanden noterades vid undersökningen:

- Inga gravar, eller spår efter sådana kunde påträffas på platsen. Kyrkan, eller kapellet, hade alltså inte begravningsrätt.
- ^{14}C-prover från stolphålen visar att kyrkan övergavs någon gång efter år 1000. Observera att det rör sig om en tpq-datering.
- Ett tegelfynd i rännan antyder att byggnaden kan ha rivits efter 1200-talets mitt. Men teglet kan även ha hamnat där senare i samband med senare markarbeten.
- Inga kulturlager var avsatta på platsen och inga fynd som kunde knytas till byggnaden påträffades. Byggnaden har troligen inte brunnit.

Analogier med andra liknande träkyrkor (storlek och konstruktion) visar att de framför allt hör till 1100-talet (Ullén 1983, Lagerlöf 1985). Detta med ett känt, och geografiskt närbeläget undantag: Hedareds stavkyrka utanför Borås, som dendrodaterats till sekelskiftet 1500 men som troligen är en kopia av en äldre byggnad. Det viktigaste dateringskriteriet för kapellet på ängen är att träkyrkor med jordgrävda hörnstolpar generellt försvinner efter 1100-talets början. Det tycks inte som om denna stolpkyrka byggts om till stavkyrka eftersom man då skulle ha förväntat sig rejäla syllstenar i hörnen. Som konstruktion är inte stolpkyrkor långlivade eftersom stolparna relativt snart ruttnar om de inte står på stensyll. Även om platsen i sig är ovanligt väldränerad och torr kan konstruktionen alltså indikera på en tidig 1100-talsdatering.

Så långt det går att bedöma idag förekommer ej kapellet i det skriftliga källmaterialet vilket pekar på en tidigmedeltida datering, före 1250. Det kan naturligtvis inte uteslutas att det i framtiden kan dyka upp skriftliga referenser som kan knytas till denna plats. Enligt kartan från 1710 skulle det på platsen finnas ”en gammal kyrkogård”. Dessutom hade lantmätaren markerat att området begränsades av en rektangulär stenmur och inom detta område hade även en mindre, rektangulär husgrund ritats in. Kunskap om kyrkplatsen var alltså fortfarande levande 1710 och kapellets syllstenar var ännu synliga.

Sammantaget visar detta att vi troligen har att göra med ett kapell av okänd funktion, dock inte som församlingskyrka eftersom gravar saknas. Vi kan nog också slå fast att kapellet uppfördes vid 1100-talets början, stått en relativt kort tid, kanske 100 år, varefter det rivits.

Kapellets funktion och relation till den närbelägna absidsalen är fortfarande delvis en öppen fråga där man kan tänka sig åtminstone tre olika hypoteser:

Hypotes 1: De två kyrkobyggnaderna kan representera två närbelägna tidigmedeltida gårdar med var sin kyrka, en vid nuvarande Bosgården, RAÄ 55, och en uppe på ängen vid RAÄ 49. Enligt Clas Tollin kan dock det historiska kartmaterialet varken bekräfta eller vederlägga förekomsten av en gård under tidig medeltid på platsen för RAÄ 49, något han däremot ser väldigt tydligt i Säms by, RAÄ 55.

Hypotes 2: Däremot kan man konstatera att flera äldre vägsträckningar går i området. Detta gäller både äldre hålvägar och det faktum att landsvägens tidigare dragning passerar förbi platsen för RAÄ 49 med några få tiotals meter. Man kan även konstatera att vi här befinner oss centralt i vad som kan betecknas som Ätrans (utvidgade) dalgång. Detta gör att RAÄ 49 skulle kunna tolkas som ett kapell för resande och RAÄ 55 en vanlig medeltida sockenkyrka.

Hypotes 3: Hypotes nummer två och tre hänger delvis samman. Kanske har platsen med kapellet på ängen i sig haft en speciell rituell betydelse? Att det kan ha varit så antyds av den rumsligt avgränsande bogårdsbalken. Kanske har man här tillbett ett lokalt helgon? Men då måste man påpeka att det inte finns någon naturlig källa i närheten vilket är ett vanligt och viktigt rekvisit i sådana fall. Tvärtom är marken här ovanligt torr. Det kan därför röra sig om dödsplatsen för någon prominent person som dock inte getts helig status.

Till sist får man konstatera att kapellet på ängen och den närbelägna sockenkyrkan antagligen är en viktig del i ett större rituellt lokalt landskap som sträcker sig långt utanför bogårdsmurarna. I Norra Åsarps socken ett par mil uppströms i Ätradalen, i byn Öjelund en halv kilometer söder om den medeltida sockenkyrkan, finns något som kan vara en parallell till Södra Säm. Där på en karta från 1700 finns en bogårdsmur antecknad med kommentaren ”här berättas warit en kyrkiogård” (Franzén 2008:74). Kanske motsvarande även finns i närbelägna Timmele och på ytterligare platser i Ätrans dalgång i Kinds härad. Förmodligen finns det ett större mönster, ett större sammanhang som kapellet i Säm är en del av men som vi idag bara kan ana betydelsen av.

Figur 47. Rekonstruktion av stolpkyrkan RAÄ 55 på 1100-talet, akvarell av Björn Gidstam 2010.

Slutord – fortsatta undersökningar

Nästa steg blir rimligen att sätta in de två fornlämningarna i ett vidare sammanhang. Detta arbete kommer att ske på två plan. Dels i form av en längre vetenskaplig artikel (Theliander i tryck), dels i form av ytterligare undersökningar på platsen men också i närområdet. Genom att studera materialet från Södra Säm kommer flera övergripande frågeställningar att beröras kring den tidiga medeltidens religiösa och profana landskap.

På ett konkret plan visar absidsalens förhållandevis sena datering (1250-1340) att den byggs vid en tidpunkt då man egentligen slutat uppföra stenkyrkor på landsbygden i Västergötland. Därför talar mycket i nuläget för att absidsalen Södra Säms ödekyrka (RAÄ 49) och träkapellet på ängen (RAÄ 55) inte funnits samtidigt, men att kapellet kan ha förekommit samtidigt med absidsalens föregångare. För att förstå platsen är tolkningarna av de två byggnadernas relation till varandra och till det omgivande landskapet viktiga att reda ut.

Fortsatta undersökningar i Säms ödekyrka, RAÄ 49

För att kunna utreda absidsalens äldsta historia bör alltså ytterligare undersökningar ske. Framför allt bör förekomsten av en ev ursprunglig korvägg med öppning för triumfbåge sökas i långhuset. Långhuset är nästan tio meter brett vilket motsvarar bredden på Västergötlands största romanska kor. En tidig arbetshypotes var att man ursprungligen tänkt sig bygga en betydligt större kyrka och därför uppfört kor och absid, men sedan inte fullföljt dena tanke utan istället förlängt koret till ett normalstort långhus. Detta förfarande är känt från flera andra skandinaviska absidsalar, men gick varken att belägga eller avfärda vid årets undersökning. De medeltida gravarna i långhuset visar dock att om det funnits en ursprunglig korvägg kan spåren efter den finnas bevarad.

Det finns alltså två gravhorisonter i långhuset, dels en yngre från 1600- och 1700-talen, dels en äldre från tiden före 1250. De medeltida gravarna är intressanta i sig. På en förhållandevis liten yta tycks en omfattande gravläggning skett under åtminstone 1100- och 1200-talen. Hur dessa gravar ligger i förhållande till en samtida kyrkobyggnad bör utredas vidare. Det är väldigt ovanligt att vi har gravar från perioden bevarade som inte störts av senare tiders gravläggningar. Sammantaget gör detta att de medeltida gravarna i långhuset har stor kunskapspotential.

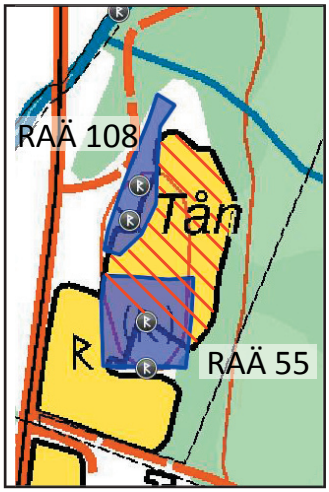
Fortsatta undersökningar av kapellet på ängen, RAÄ 55

Även undersökningarna av stolpkyrkan skulle behöva kompletteras. Det handlar främst om att den på 1710-års karta markerade bogårdsmuren, eller spåren av den, skulle behöva undersökas vilket inte gjordes 2009. Dessutom skulle ytterligare schakt behövas tas upp med maskin för att slutgiltligt och med säkerhet kunna fastslå att där aldrig funnits några gravar vilket är viktigt för tolkningen av platsen. Åkern närmast ängen består av en sandig platå. Denna åker kommer inventeras under våren 2010 efter plöjning. Resultaten av denna inventering ska sedan kompletteras med maskinellt dragna sökschakt för att leta efter eventuella spår av en tidigmedeltida gård som skulle kunna visa att kapellet på ängen var ett gårdskapell.

Eftersom åkrarna omkring RAÄ 55, kapellet på ängen, plöjdes i april 2010 gjordes en ytinventering av dessa före sådd. Syftet med detta var att söka efter eventuella spår av bebyggelse på platsen, som kunde vara samtida med kapellet.

Ytan som inventerades är en cirka 120 x 70 m stor plan åkermark i ett område som i övrigt sluttar ganska brant ner mot Sämsjön. Områdets nordvästra del utgörs delvis av RAÄ 108 (kulturhistorisk lämning) där fattigstugan i Södra Säms socken tidigare var belägen. Hela den inventerade åkern kan sägas utgöra ett bra boplatsläge.

Det plöjda området norr om kapellet inventerades till fots. Områdets delades upp i cirka fyra meter breda korridorer i nordöstlig-sydvästlig riktning. I norr och nordöst var mycket sand upplöjt och i östra delen kunde fem upplöjda härdar noteras samt en del bränd lera. Över hela ytan kunde enstaka tegelfragment noteras. I sydvästra hörnet påträffades en hel tegelsten, måtten tyder på att det kan vara medeltida stortegel av samma typ som påträffades i schakt 1 på RAÄ 49 (se sid 25). I övrigt påträffades på och i närheten av RAÄ 108 enstaka glas och porslinsbitar av 1800- och 1900-talskraktär. Utöver de upplöjda härdarna noterades påfallande lite kol.

Figur 48. Det inventerade området norr om RAÄ 55.

Slutsats

Vid ytinventeringen kunde inte något material påträffas som kunde kopplas till kapellet. Detta gör att hypotes ett försvagas vad gäller denna plats och hypotes två och tre stärkts (se sid 42). Det är alltså troligt att det *inte* handlar om ett gårdskapell.

Tyvärr kunde även konstateras att trots att platsen för kapellet var tydligt markerad hade delar av den i höstas undersökta ytan nu plöjts över och risken finns att delar av den ogrävda norra långhusväggen skadats.

Bilaga 2 – Myntbestämningar av Monica Golabiewski, Kmk

Nr	Fnr	Vikt	Land	Myntut-givare	Period	Myntort	Valör	Årtal	Beskrivning / Metall	Referens	Präglad ca	Anmärking
1	2	0,61	Sverige	Magnus Eriksson	1319-1363	Okänd	Penning		Lejon)(krona. Silver	LL XXVI:3-4	1319-1340	
2	14	0,36	Sverige	Magnus Eriksson	1319-1363	Okänd	Penning		O, två kronor. Silver	LL XXIX:6a; MGL VII:9a	1360-1363	
3	18	0,74	Sverige	Gustav I	1523-1560	Stockholm	Örtug		Sköld)(krönt E	SM 57	1535-1540	
4	13	1,69	Sverige	Johan III	1568-1592	Stockholm	½ öre	1592	Silver			
5	11	26,23	Sverige	Adolf Fredrik	1751-1771	Avesta	2 öre sm		Koppar		1760-1768	
6	21	0,45	Danmark	Erik av Pommern	1396-1439	Naestved/ Lund	Penning		Kronbrakteat. Silver	Galster 5	1400-1420	
7	17	0,19	Tyskland	Mecklen-burg			Penning		Tjurhuvud-brakteat. Silver	Saether II:13	1364-1400-talets början	
8	20	0,25	Tyskland	Mecklen-burg			Penning		Tjurhuvud-brakteat. Silver	Saether IV:23	1400-tal	
9	15	1.38	Okänd						Ej mynt			frgm
10	23								Mynt			förkommet

Tekniska och administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr	431-48746-2009
Länsstyrelsens handl	Eivind Claesson
Västarvets projektnr	D236
Utförande institution	Lödöse museum/Västarvet
Projektansvarig	Claes Theliander
Fältansvarig	Claes Theliander och Sonia Jeffery
Rapportansvarig	Claes Theliander
Kartor	Katarina Kåhre
Formgivning rapport	Anneli Blom
Kommun	Ulricehamn
Län	Västra Götaland
Landskap	Västergötland
Socken, RAÄ nr	Södra Säm 49 & 55
Fastighet	Säm Bosgården 4:4
	Ulricehamn Säm 4:3
Markägare	RAÄ 55, Torbjörn Sjögren, Vegby
	RAÄ 49, Åsundens församling, Gällstad
Typ av undersökning	Förundersökning/forskning
Fälttid	7/9 – 18/9 2009
Underkonsulter	
Makroanalys	Stefan Gustafsson, Umeå
^{14}C-analyser	Kvartärgeologiska avdelningen, Lunds universitet
	Ångströmlaboratoriet, Uppsala universitet
Kulturgeografi	Clas Tollin, Sveriges lantbruksuniversitet, Ultuna

Citerad litteratur

Dahlberg, Markus 2002: ’Medeltidens kyrkor’ i red. Markus Dahlberg *Västergötland. Landskapets kyrkor*, s 35-74. Riksantikvarieämbetet.

Franzén, Kristina 2008: ’Kyrkolandskapets förändringar’ i red. Markus Dahlberg & Kristina Franzén *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, s 73-96. Riksantikvarieämbetet.

Hallbäck, Sven Axel 1966: ’Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden’, i red. Ingegärd Vallin *Från Borås och de sju häraderna* 1966, s 7-192.

Lagerlöf, Erland 1985: *Medeltida träkyrkor II. Västergötland Värmland Närke*. Sveriges Kyrkor vol 199. Riksantikvarieämbetet.

Lundberg, Erik B. 1942: ’Några nyutgrävda kyrkoruiner i södra Västergötland’ i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1942, s. 3-24.

Magnusson, Gunnar 1986: ’Säms kyrka’ i *Södra Säm och Finnekumla. Bygden vid sjöarna Åsunden och Sämsjön*, s. 138-142, Vegbyortens Hembygdsförening.

Mårtensson, Anders W. 1981: *S:t Stefan i Lund. Ett monument i tiden*. Gamla Lund. Föreningen för bevarande av stadens minnen. Årsskrift 62.

Theliander, Claes i tryck: *Absidsalen i byn och kapellet på ängen – två ovanliga vanliga medeltida kyrkor*.

Trotzig, Gustaf 2009: ’Kulturmiljövård i skuggan av världskriget’ i red. Charlotte Hedenstierna-Jonson m.fl. *Spaden och pennan. Ny humanistisk forskning i andan av Erik B Lundberg och Bengt G Söderberg*, s 43-48. Oeisspesis.

Ullén, Marian 1983: *Medeltida träkyrkor I. Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland*. Sveriges Kyrkor vol 192. Riksantikvarieämbetet.

Widéen, Harald 1943: ’Den egendomliga gamla kyrkan i S. Säm’ i *Kyrkvägen* nr 4 *april* 1943, s. 70-71.

Södra Säm. En bebyggelsegenetisk studie

Clas Tollin

Bakgrund

Den bebyggelsegenetiska undersökningen ingår som en del i ett större projekt om Södra Säms kyrkor, som drivs av fil dr Claes Theliander i samarbete med Lödöse museum/Västarvet. Föreliggande studie har använt sig av en s.k. retrogressiv geografisk metod för att analysera storskaliga tegskiftes-kartor från 1600- och 1700-talen. Finansiär har varit Berit Wallenbergs stiftelse och arbetet har utförts under december 2009 och januari 2010.

Namn och bebyggelse

Säms socken ligger i norra delen av Kinds härad. Prefixet Södra tillkom 1886 för att skilja bebyggelsen från (Norra) Säm i Gäsene härad.[1] I Säms socken ingick på 1700-talet Säms kyrkby med 10 hemman, Toarps säteri (3 fr), Vegby, Götåkra och Attorp samt fyra mindre enheter, Örbacken (Kroken), Navstocka, Bruket och Getavad. Säms kyrkby ligger ovanför högsta kustlinjen mellan 164 och 193 meter över havet och ägoområdet avgränsas i norr av Vegby och Götåkra, i öster av Gällstad och i sydost av Toarp, i söder av Slumsvik och i väster av Sämjsön. Den äldre inägomarken låg på drumlinerna i byns norra del. Utmarken låg i söder och var samfälld med Toarp. Namnet är ett ursprungligt *Sähem* med förleden *sä* 'sjö' och efterleden *hem*. Betydelsen blir då boplatsen, bygden vid sjön eller liknande.[2]

Säm har få och osäkra medeltida belägg. Troligen avses i de flesta fall (Norra) Säm i Gäsene härad. (SDHK 12257, SDHK 27289, SDHK 2176). Enligt kronans jordeböcker och kamerala handlingar från 1530, 1540, 1548 och framåt bestod Säms by av tio hemman/gårdar. Alla gårdsnamnen går åtminstone tillbaka till 1500-talet. Jordnatur och hemmanstal har däremot förändrats. Enligt Lundahl var sju gårdar kyrkohemman 1548 men de flesta av dessa registrerades 1550 som frälse. Rävagården och Fiskaregården var dock hela tiden skatte. (Lundahl 1919, s. 224 f.). Samtliga gårdar har förmedlats dvs. skrivits ned kameralt till mellan ¼ och ¾ hemman.

Namnen *Bosgården* och *Stommen* talar för en medeltida storgård respektive prästgård. Hur namnet *Frugården* ska tolkas är oklart. Möjligen finns en parallell till "Herrgården". Se t.ex. säteriet Frugården i Vänersnäs socken i Åse härad.

Kartmaterialet

Säms by storskiftades i början av 1820-talet. I samband med detta skedde en fullständig omarrondering av åker och ängsmark. Flera nya bebyggelse-lägen etablerades i norra delen av inägomarken och på den tidigare utmarken i söder. Samtidigt övergavs flera av de gamla hustomterna.

---

1 Säm har länge varit annex till grannsocknen Gällstad vilket också förklarar gårdsnamnet Stommen (Lundahl 1945).

2 Lundahl 1919, s. 223. I området finns ett flertal fornlämningar och rester av ett förhistoriskt åkerbruk. Någon fältbesiktning har dock inte gjorts av undertecknad.

Från storskifteskartan 1823, delningen av Byeskogen (utmarken) 1779, de geometriska kartorna 1710, och de geometriska kartorna från 1648 kan retrogressiva analyser göras över bebyggelsens genes.

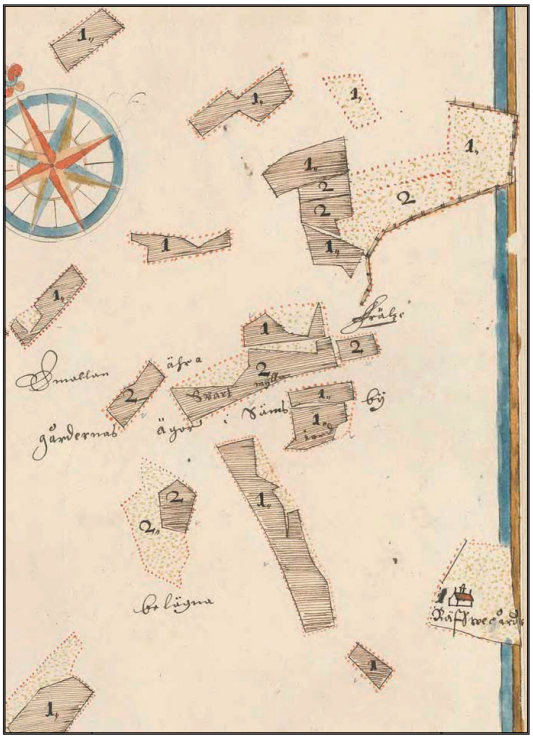
Den ena av avmätningarna från 1648 gjordes av Kettil Claesson (O1:67). Kettil Claesson Feltreus (2143) o. 1620-1690 var lantmätare i Västergötland och senare i de erövrade provinserna Halland och Bohuslän. Claesson arbetade både med storskaliga kartor och geografiska kartor över bl.a. över Älvsborgs- och Skaraborgs län. (Numren enligt Ekstrand 1896-1903, se även aa s. 172).

Claessons karta från 1648 i skala 1:3 333 redovisar endast åker- och ängstegarna till de två skattegårdarna *Rävagården* (nr 1) och *Fiskaregården* (nr 2). Hustomterna låg 450 meter från varandra. Rävagården (namnet kommer sannolikt av innehavaren Jöns Räff, jb 1573) saknade helt toftåker och åkermarken var fördelad på 16 åkertegar (brukningstegar) spridda på 13 ställen över inägomarken. Avståndet till brukningscentrum var mellan 150 och 800 meter. Därtill ska läggas 6 små ängstegar. Åkern brukades i ensäde och uppgick till 9 ½ tunnland. Höskörden var 20 lass. (ett lass = 212 kg).

Fiskargården (namnet belagt tl 1546) hade en liten toftåker och ytterligare 12 brukningstegar på 9 ställen. Avståndet från hustomten till den mest avlägsna tegen var 1400 meter. Därtill ska läggas 6 små ängstegar. Åkern uppgick till 7 ½ tunnland och höskörden till 16 lass. Kartbilden visar ett oregelbundet tegskifte, utan något tydligt rumsligt samband mellan de två skattegårdarna.

Enligt kartans *notarum explicatio* (textbeskrivning) fanns fiskevatten i Sämsjön. Tillgången till skog, timmer, gärdsle och brännemark (svedjemark) var medelmåttig. Mulbetet var nödtorftigt dvs. tillräckligt för gårdarnas behov.

Från 1648 finns ytterligare en geometrisk karta i skala 1:3 333. Kartan ingår i lantmätaren Nils Ericsons geometriska jordebok över Torpa friherreskap (Torpa:111-12).

Figur 1. Rävagården nr 1 kommer sannolikt av en Jöns Räff, som var brukare på 1570-talet. Gården saknade toftåker och åkermarken var fördelad på 16 åkertegar (brukningstegar) spridda på 13 ställen över inägomarken. Därtill ska läggas 6 små ängstegar. Lantmätaren har antecknat på kartan: ”här emellan ähro frälse gårdarnas ägor i Säms by belägna” (O1:67).

Figur 2. Geometrisk avmätning av Bosgårdens (nr3), Bagaregårdens (nr2) och Sjögårdens (nr1) åker och ängstegar 1648. Den tornlösa kyrkan med sin kyrkogårdsmur är utritad söder om bebyggelsen. (Torpa:111-112).

I detta fall är *Sjögården, Bagaregården* och *Bosgården* karterade till åker och äng. I *notarum explicatio* anges arrendet i lispund smör (ett lispund = 8,5 kg). Bagaregården räntade 1 lispund, Sjögården 3 lispund och Bosgården 8 lispund. Ett lispund motsvarade under äldre tid räntan för en ko (SDHK 39 686). Ränta i smör talar även för en boskapsekonomi och inte spannmålsekonomi i det senare fallet brukar räntan anges i tunnor korn eller liknande. Av kartbilden framgår att hustomterna låg löst grupperade i området norr om kyrkan och att Bosgården (nr 3) hade större delen av sin åker i ett samlat särägoblock.

Tegskifteskartorna 1710

Från år 1710 finns en detaljerad tegskifteskarta i skala 1:4 000 som lämpar sig för retrogressiva analyser (SLA O171-10:1). I detta fall är alla gårdarna medtagna liksom tillhörande åker- och ängstegar. Motsvarande konceptkarta tillhör lantmäterimyndigheternas arkiv och förvaras numera i Härnösand (15-SÖM-11, Älvsborgs län). Rubriken lyder:

> *Geometrisk delineation af Säms by, Elfsborgs län, Kinds härad och Säms socken. SÖ 3 mil från Borås. S 1 ¼ mil från Bogesund, ¼ mil från landsvägen, uti skogsbygden belägen.*

Lantmätare var *Vilhelm Kruse* (2146) 1674-1739. Kruse var lantmätarelev hos Peter Brothagen (2145) och blev en av sin tids främsta lantmätare. Hans kartor är både vackra och innehåller en hel del oväntade upplysningar. Kruse arbetade inte bara med storskaliga avmätningar. År 1710 beordrades han att sätta upp milstolpar i Älvsborgs län och han kartlade länets postvägar.

Figur 3. Geometrisk avmätning 1710 konceptkarta. Gårdarnas hustomter är markerade med versaler och åkertegarna med gemena Tegindelningen överensstämmer nästan helt med 1648 års kartor (akt 15-Söm-15, detalj).

Vidare mätte han upp riksgränsen mot Norge 1712 och var 1718-19 fortifikationsofficer i Västra Ed. År 1725 biträdde han Jonas Alströmer vid anläggandet av manufakturen i Alingsås och gjorde förslag till att avleda Vänerns överskottsvatten. Kruse gifte sig andra gången omkring 1720 med Kristina Beata Labeckius som var dotter till komministern i Blomskog Sven Labeckius. (Ekstrand 1896-1903 s. 173).

Enligt *notarum explicatio* bestod Säms by av tio hemman. Namnen var desamma som i 1500-talets kamerala handlingar. Textbesrkivningen är excerperad från båda akterna och moderniserad. (Bilaga 1).

Markanvändning och rumslig organisation

På 1600-talet, och sannolikt långt tidigare, fanns tre skilda bebyggelselägen. På näset mellan Sämån och Sämsjön låg de flesta hustomterna och den medeltida kyrkan med sin kyrkogård. Kyrkan är på 1710 års konceptkarta utmärkt i plan i form av ett långhus med absid i öster. På tillhörande renovation finns en tecknad bild av en tornlös kyrkobyggnad med långhus och kor.

På kyrkogården finns även en fristående klockstapel.[3] Kyrkogården har en rundaktig form i väster och är avgränsad av en stenmur. Omedelbart söder om kyrkogården vid Sämån låg Ågårdens hustomt (litt. A), vars namn därmed har en högst rimlig förklaring. Bebyggelseläget bör av de skriftliga uppgifterna att döma senast ha varit etablerat vid slutet av medeltiden. Ågården hade en liten humlegård om 40 stänger. Omedelbart norr om kyrkan låg Frugårdens (litt. B) och Stommens (litt. G) hustomter. Strax norr om dessa var Bosgårdens (litt. F) hustomt. Cirka 100 meter österut låg hustomterna till Bagargården (litt. C) och Fiskargården (litt. E). Väster om vägen var Sjögårdens (litt. D) hustomt. Sjögårdens bebyggelse låg därmed närmast Sämsjön, vilket talar för att även detta bebyggelseläge åtminstone går tillbaka till senmedeltid.[4] Uppströms Sämån, cirka 300 meter norr om Bosgården låg gårdarna Lundens (litt. H) och Rävagårdens (litt. I) hustomter. Till Lunden hörde en kålgård som låg sydväst om bebyggelsen. Rävagården hade en humlegård om 80 stänger. Ytterligare 200 meter uppströms låg Kvarngårdens hustomt. I anslutning till denna fanns en vattenkvarn i Sämån, vilket talar för att kvarnfallet har utnyttjats sedan lång tid tillbaka. Det fanns således ingen samlad bytomt för Säms gårdar före de moderna jordskiftena även om den mesta bebyggelsen låg vid kyrkan.

Säms inägomark sträckte sig över näset mellan Sämån och Sämsjön cirka 2 kilometer norrut från kyrkan. Åkern låg företrädesvis i de högre partierna medan ängen fanns i sankare partier i öster och väster samt som gärdesäng på magra torra backar i anslutning till åkern. Ungefär mitt i gärdet fanns en ’oduglig hög backe med ljung och många stenrösen’. Läget överensstämmer med gravfältet ”Kummelliberg” (raä Södra Säm 41:1).

Utmarken som delades med Toarp, låg öster och söder om Sämån. På södra sidan om ån fanns en intaga i form av en samfälld fårhage. På åns östra sida några hundra meter uppströms fanns ytterligare några fårhagar. Omedelbart öster om den södra fårhagen har lantmätaren ritat en 40 gånger 45 meter stor fyrkant och skrivit ”En gammal Kyrkogård” (På renovationen står: ”En gammal förfallen kyrkogård”). I kyrkogården fanns en 8 gånger 12 meter stor rektangel, möjligen en husgrund. På 1648 års kartor har varken något övergivet kapell eller den befintliga medeltidskyrkan kommenteras. Säms kyrka är dock utritad på Nils Ericsons karta.

Åkern

Åkern brukades i ensäde och var överlupen med röjningsrösen vilket lantmätare Kruse tog hänsyn till 1710 när han beräknade åkerns storlek. Jordmånen beskrevs dels som grund sandmylla med klappersten dels som sugaktig mull med jordfasta stenar och rösen. Avkastning var i medelgoda år blygsamma tre gånger utsädet.

3 Klockstapeln användes för att placera in Säm rätt geografiskt. En syfteslinje drogs till Finnekumla kyrka och avståndet beräknades till 4 610 alnar (2729 meter). En annan syfteslinje drogs till Gällstads kyrka och avståndet beräknades till 4275 alnar (2531 meter).

4 Efter storskiftet 1821-23 övergavs Fiskaregårdens, Sjögårdens, Bagaregårdens och Ågårdens gamla tomter och de bebyggelselägen som har dessa namn på yngre kartor är således sekundära.

Tack vare de fyra tegskifteskartorna mellan 1648 och 1823 kan åkermarkens tegindelning, teglag och rumsliga struktur och ägarförhållandena före de moderna jordskifterna analyseras. Strax norr om Frugårdens och Bagaregårdens hustomter fanns ett teglag med ett tiotal 10 - 40 meter breda och 100 – 150 meter långa bandparceller. Tegarna var orienterade SO-NV. Väster om detta utgick ett annat teglag med 17 tegar orienterade SV-NO. Tegarna var 15-30 meter breda och 50 till 100 meter långa. Tendensen till liknande teglag finns även i norra delen av gärdet men här med inslag av blockformiga tegar samt vid Lunden parceller som är orienterade rent nord-syd.

Sammanlagt hade Säms by 200 åkertegar av olika storlek och form. Ungefär hälften låg söder om ”Kummelliberg” och hälften norr och öster därom. (Se karta 1710 S och 1710 N). Bosgården hade 34 av 36 tegar i södra delen av gärdet medan Kvarnagården hade alla sina 15 tegar i norra delen. Övriga gårdar hade sin åker relativt jämt fördelat mellan norr och söder. Det var dock inte enbart fråga om en slumpmässig fördelning. Lunden hade sin mesta åker i mellersta delen av gärdet och Stommen hade trots att hustomten låg vid kyrkan de flesta åkertegarna nordväst om ”Kummelliberg”, Fiskaregården, Bagaregården och Frugården hade ett synnerligen uppsplittrat åkerinnehav som saknade rumsligt samband med hustomterna. Åkerinnehavets storlek var i stort sett proportionellt mot antalet tegar. Frugården var minst med knappt 3 tunnland. Bagaregården hade knappt 4 tunnland, Fiskaregården knappt 5 tunnland och Sjögården 6 tunnland åker. Stommen och Fiskaregården var något större med cirka 8 tunnland. Lunden hade drygt 9 tunnland åker. Bosgården var störst med knappt 13 tunnland åker som dessutom var belägen i de två teglagen omedelbart norr om hustomterna. Nästan all Bosgårdens åkermark låg inom 500 meter från hustomten. Bosgårdens åker hade karaktär av hemägoblock även om några det förekom enstaka insprängda tegar som tillhörde andra gårdar. Gården Lunden saknade åker i detta område men hade i stället en samlad åker 200 meter norr om hustomten. Lundens övriga åker låg i norra delen av gärdet upp till 1000 meter från hustomten. Detta gällde även för Kvarnagårdens 5 ½ tunnland stora åkermark.

Sjögården hade en relativt stor toftåker västerut mot sjön men för övrigt spridda åkertegar i en osystematisk ägoblandning. Ågården och Stommen hade var sin liten toftåker men för övrigt spridda åkertegar, Ågården mer i väster och Stommen i öster. Frugården och Bagaregården saknade toftåkrar.

Vanligen finns ett rumsligt samband mellan bebyggelse och åker. Så är också delvis fallet i Säm. Detta gäller t.ex. Bosgården, Kvarnagården och Lunden samt i viss mån Sjögården. Av brukningstekniska skäl borde det ha funnits ytterligare ett eller två bebyggelselägen i den norra delen av åkergärdet. Ägosplittringen är dock stor och några särägoblock som kan ha varit tidigare toftåkrar kan inte identifieras. Av 1710 års karta att döma verkar åkern i norra delen av gärdet vara tillkommen genom en senare utvidgning, eller mer troligt, en återbrukning av åkermark som övergivits i samband den medeltida agrarkrisen. Mängden röjningsrösen talar t.ex. för att marken inte är nyröjd.

Den stora ägoblandningen och bristen på särägoblock kan således höra samman med en återuppodling av mark som tillhört en eller flera bebyggelser som slogs ut i samband med digerdöden. Vissa anteckningar på kartbilden stöder antagandet om nedlagda åkrar. På ett ängsstycke tillhörigt Bosgården vid västra teglaget skriver lantmätaren: ”Måssbacka med stenröhr (rösen) och smått ekebuskage” I norra delen av gärdet också det på ett ängsstycke till Bosgården står: ”Måsslupen äckrevall” (äckra = ödeåker). Röjningsrösen är alltid en indikation på åkerbruk även om marken senare har en annan användning.[5] I delningen av utmarken 1779 omtalas att det skulle ha funnits ytterligare ett hemman i Säm. Lantmätaren gör också en undersökning av detta men konstaterar att inga rudera (rester) eller gamla ägor till det eftersökta Ödeshemmanet kunde påträffas. För att byns jordägare inte vidare ska bli oroade av detta anmodades lantmätaren att stryka ut det (ödehemmanet) ur kronans jordeböcker (textbeskrivning O171-10:2).

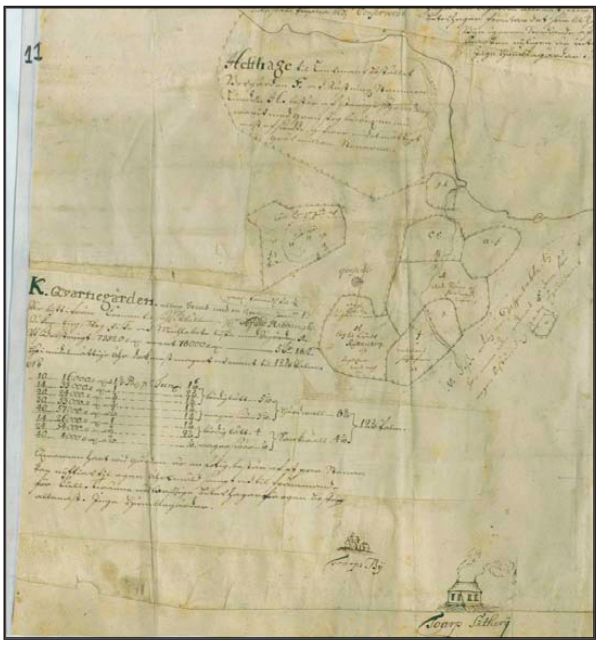
Ängen

Även ängen var tegindelad. Kruse skriver att ängen var vidlyftig d.v.s. vidsträckt och utspridd över byns ägor, och att den bestod av många småstycken. Slåttermarken bestod både av sanka mader och kärr, och torra mossluppne tuviga, backar beväxta med ek, hassel och ene. I ängen finns dessutom flera ’odugliga mossar’ Själva höet var mest magert och orent och svårt att bärga. I vissa fall var ängstegarna en förlängning av åkertegarna. Större delen av ängen bildade dock en komplex och rumsligt ologisk struktur med ett hundratal stora och små ängstegar i en osystematisk ägoblandning. Ängen redovisades i palmar.[6] Totalt skördades 236 lass hö men det en stor skillnad mellan gårdarnas höskörd. Frugården och Bagaregården skördades endast 8 respektive knappt 10 lass hö, medan Rävagården hade 37 årliga lass hö. Proportionen mellan hö och åker var i genomsnitt 3,5 lass per tunnland åker. Det fanns dock stora skillnader mellan gårdarna. Frugården, Bagargården, Bosgården och Lunden hade mindre än 3 lass hö per tunnland åker. Sjögården hade däremot 5 lass hö per tunnland åker Rävagården och Fiskaregården, låg över byns genomsnitt med 4,5 respektive 4,3 lass per tunnland. Även om höet ansågs av sämre kvalitet bör det ha kunnat föda en hel del boskap uppskattningsvis cirka 60 till 70 nötkreatur eller motsvarande. Det fanns även behov av dragdjur. Bosgården och Lunden delade en hästhage med ’tämligt gott bete’ vid Sämsjön cirka en kilometer söderut.

Utmarken var i stor utsträckning förhagad. Kvarngården hade en liten och en större enskild beteshage på 20 tunnland, Rävagårdens enskilda hagar var drygt 11 tunnland, Lundens enskilda hagar var 22 tunnland. De övriga gårdarna hade dels egna små hagar dels andelar i den stora s.k. Sjögås. Dessutom fanns intag till Lundens ryttartorp och Fiskargårdens, Sjögårdens och Kvarnagårdens soldattorp. Även Toarp, Nävstocka, Kroken, Bruket och Getavad hade hagar.

5 Föreställningen om att slåtter i sig ger upphov till s.k. ängsrösen är felaktig. Rösen i ängs- och skogsmark kan däremot vara förhistoriska s.k. hackerör.
6 En palm var vanligen lika med 1 ½ sommarlass hö dvs. cirka 330 kg.

Dåliga och mindre dåliga mossar uppgick till 63 tunnland. Även efter uppdelningen efter utmarken 1779 skulle gårdarnas rättigheter till fisket i Helgasjön och Sämsjön bibehållas.[7] Även lertaget söder om Kyrkelyckan skulle behållas samfällt. (15-SÖM-133, textbeskrivningen O171-10:2).

Figur 4. Notarum explicatio till konceptkartan 1710 innehåller en detaljerad beskrivning över markslag och andra nyttigheter gård för gård. Lägg märke till gravröset norr om Ryttartorpets intaga och Toarps sätesbyggnad (akt 15-Söm-15, detalj).

Sammanfattande diskussion

Hela sockenstrukturen med en dominerande kyrkby och ett par mindre enheter talar för att den territoriella socknen hade sitt ursprung i en äldre storgård med egenkyrka. Läget och efterleden *–arp* talar för att Toarp som gränsar i sydost är ett tidigmedeltida avgärdahemman på Säms ägor. Den samfällda utmarken mellan Säm och Toarp är också ett indicium på ett gemensamt ursprung (Tollin 1999).

Gårdsnamnen i Säms by är skriftligt belagda från 1500-talet men kan vara betydligt äldre. Namnet Bosgården tyder på en tidigmedeltida storgård. Gården Stommen är ett prästboställe som bör ha kommit till i samband med att privatkyrkan övergick till att bli territoriell sockenkyrka Bagaregården, Fiskaregården, Kvarnagården tyder på en yrkesuppdelning som kan gå tillbaka till en äldre godsorganisation med underlydande enheter som beboddes av specialiserad arbetskraft. Namnen Lunden, Sjögården och Ågården är topografiskt betingade men kan ha sitt ursprung i underliggande smågårdar eller torp.

Även om det rådde en stark ägoblandning fanns det före storskiftet en rumslig struktur hos åkermarken som knappast var slumpmässig. Bosgården skiljer ut sig genom sin storlek och sammanhållna och centralt belägna åkermark.

7 Helgasjön kallas idag Bystadssjön och gränsmärket Helgö kallas Bergön.

Dessutom fanns ett par tydliga toftåkrar eller hemägoblock för Lunden och Sjögården. Säms gårdar verkar inte ha egaliserats till åker eller äng utan varierar starkt i storlek. Det finns inte heller något direkt samband mellan gårdarnas åker- och ängsinnehav.

Kyrkogårdarna

Säms medeltida kyrka lades ner på 1800-talet. Frågan om hur den övergivna kyrkogården på andra sidan om Sämån ska tolkas kan inte besvaras enbart av kartorna. Den övergivna kyrkogården väster om ån på den samfällda utmarken har ingen anknytning till någon historisk bebyggelse. Eftersom det inte finns någon rumslig anknytning till vare sig den äldre åkermarken eller bebyggelsen kan det knappast vara en föregångare till det historiska kyrkläget. Om lantmätarens tolkning av lämningen är riktig bör denna kyrkogård och eventuella byggnad ha fungerat parallellt med Säms kyrka och kyrkogård.

Vägar

Enligt lantmätare Kruse var det ¼ mil till landsvägen. Rimligen avsågs vägen från Ulricehamn söderut via Gällstad, Hulared till Tranemo. Inägomarken korsades av två nord-syd gående mindre vägar som förband Säm med grannbyarna Vegby, Götåkra och Gällstad. Två broar ledde över Sämån, dels en 100 meter öster om kyrkan dels en drygt 300 meter norrut vid gården Lunden där det också fanns en kvarn. Kyrkbron har idag en något sydligare sträckning. Sämån avvattnades söderut av Månstadsån och sju kilometer söder om Sämsjön låg det på 1360-talet anlagda fästet Opensten. Fästet brändes 1434 av Engelbrekts trupper. Läget av Opensten talar för att dalgången längs Månstadsån/Sämån under medeltiden var väl så viktig som Ätradalen för kommunikation och transporter.

Notarum Explicatio, akt 15-Söm-15, 1710 (Normaliserad text)

A. Ågården, kronohemman 1, förmedlat i jordeboksräntan till ½ och i mantal till ¼ .

Åkern är ensädesjord, en del av grund sandmull med någon klappersten, dels något sugaktig mull med jordfasta stenar och rösen, kan även allt i medelgoda år giva 3 korn efter ett och i fall den ena jordmånen slår fel kan dock den andra giva äring.
Utsäde överallt stenigt 83 732 kvadratalnar, annat 82 100 kvadratalnar – 5 tnl 28 kpl. [Not tydligen har lantmäteren dragit av1632 kvadratalnar för sten].

Ängen är vidlyftig (och i) många småstycken i byelaget kringspridd, en del sanka mader och kärr, en del hårda mossluppne tuviga, backar med ek, hassel och ene bevuxna. Giver mest magert och orent hö, svårt av avbärga. I medelmåttig gräsväxt blir överallt till - 15 palmar.

Hårdvall (del i nr 10, 14, 20, 24, 30, 40, 50) - 10 ½ palm
Sankvall (del i nr 14, 24, 40) - 4 ½ palm.

Ängsyta 430 000 kv.alnar eller 30,7 tunnland
Avkastning varierade mellan 7/25 till 1,4 palmar per tunnland eller 0,4 lass till 2,1 lass per tunnland.

”Skog sammanfallen till denna byn med Toarp och några fler hemman, af gran och furu till nödigt timmer, gärdsle, bränsle samt någon svedjemark. Fiske i Säms sjö som faller intill ägorna, men af föga värde, medels lång utgrund in för detta landet. Eljest kan fångas mört vid leketiden uti ån som rinner utmed byn. Dock icke vidare än till husbehov Ingen kvarn. En del uti en liten mager lammhage vid sjön närmast vid denna gården, samt dessutom en annan liten lammtäppa af ringa värde. Mulbetet tämligt gott men litet. Medelst (på grund av) de många stycken som intressenterna till äng och beteshagar av utmarken inkräktat.
Humlegård till 40 stänger.”

”Desse ägor befinnes fuller på någon tid vara förbättrade medelst några stycken av utmarken så väl till äng som bete äro intagne, men medan mulbetet här igenom förminskat varder, i det de andra grannarna även å sin sida ingripit ty kan man icke anse detta för någon beständig enskilt gynnsam, helst efter alltsammans med tiden lär bli uthäferit såframt boskapen vid nödtorftigt mulbete skall kunna bli conserverad.”

B. Frugården, gammalt frälsehemman 1. förmedlat till ¼ .
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 39 430 kvadratalnar, annat 38 600 kvadratalnar, …2 tnl. 24 kappl.
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till - 5 2/5 palm
Hårdvall - 4 7/10 palm (del i nr 14, 24, 30, 40, 60 och 14)
Sankvall - 7/10 palm (del i nr 14)

Ängsyta 249 000 kv.alnar eller 17,8 tunnland
Avkastning varierade mellan 7/30 till 1 palmar per tunnland eller 0,4 lass till 1,5 lass per tunnland.

Ingen kvarn, ingen beteshage vidare än ett magert stycke av den värsta ängen intagit inemot ¼ mil ifrån gården uti Byägorne beläget. Inga humlegårdar.

C. Bagaregården, kronohemman 1, förmedlat till 1/4

Utsäde stenigt 51 635 kvadratalnar annat 50 600 – 3 tnl 20 kpl
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till – 6 4/10 palm

Ängsyta 164 000 kv.alnar eller 11,7 tunnland
Avkastning varierade mellan 7/20 till 1 palm per tunnland eller 0,5 lass till 1,5 lass per tunnland.

Ingen kvarn. En liten del uti en lammhage vid Ågården allenast, eljest inga beteshagar förutom det som till hela byn igenom svediande av utmarken nyligen är intaget. Inga humlegårdar.

D. Sjögården, kronohemman 1, förmedlat till ½
Åker, äng, skog och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 83 900 kvadratalnar annat 82 900 – 5 tnl 29 kpl
Hö i medelmåttig årsväxt överallt till 19 5/10 palmar.
Ingen kvarn. En liten del uti en lammhage vid Ågården allenast, eljest inga beteshagar förutom det som till hela byn igenom svediande av utmarken nyligen är intaget. Inga humlegårdar.

E. Fiskaregården, skattevrak 1, gammal förmedling till 3/4
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 68 600 kvadratalnar annat 67 600 – 4 tnl 27 kpl
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till – 13 7/10 palmar
Ingen kvarn. En liten del uti en lammhage vid Ågården allenast, eljest inga beteshagar förutom det som till hela byn igenom svediande av utmarken nyligen är intaget. Inga humlegårdar.

F. Bosgården, frälsehemman 1, reducerat donation ifrån Torpa nu länsmansboställe.
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 180 200 kvadratalnar annat 178 200 – 12 tnl 23 kpl
Hö i medelmåttiga år, mest bördig vall till – 21 9/10 palmar
Ingen kvarn. En liten del uti en lammhage vid Ågården A. En halvpart med rustningsstammen Lunden H. uti en stor hästhage av tämligt gott bete, dessutom låttägande, det som till hela byn igenom svedjande av utmarken nyligen är intaget. Inga humlegårdar.

G. Stommen, kronohemman 1, förmedling i …
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 111 654 kvadratalnar rent 108 600 – 9 tnl 11 kpl
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till .. palmar
Ingen kvarn. En liten del uti en lammhage vid Ågården allenast, eljest inga beteshagar förutom det som till hela byn igenom svediande av utmarken nyligen är intaget. Inga humlegårdar.

H. Lunden, kronohemman 1, gammal förmedling i alt till ½
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 134 118 kvadratalnar rent 130 900 – 9 tnl 11 kpl
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till 18 1/10 palmar.
En kvarn i ån mitt för gården, nyligen av desse åbor uppbyggd, dock på Rävagårdens fall, kan nyttjas til …årsmäld. En halfpart med länsmansbostället Bosgården F. uti en stor hästhage af tämligt gott bete. En och dessutom ägande uti det som till hela byn igenom svediande av utmarken nyligen intaget. Inga humlegårdar. En utäng bland Götåkra ägor dock av ljung och buskar fördärvad.

I. Rävegården, skattehemman 1 förmedlat i allt till ½
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 115 530 kvadratalnar rent 113 400 – 8 tnl 3 kpl
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till 24 5/10 palm.
Ett gammalt kvarnfall som i långa tider legat öde men nu nyligen bebyggt af åborna i Lunden står wid gården i ån. Kan nyttias till egen årsmäld. En stor beteshage enskilt och medelmåttigt bete, samt en liten del med ene där uti en lammtäppa. Humlegård allenast till 80 stänger. En utäng bland Götåkra ägor, mager av ljung och buskar är uti de 24 ½ palmar inräkna.

Kvarngården eller Säm med en kvarnhemman 1 förmedlat till ½
Är bytt ifrån kronan till Sal(ig) välborne herr Seved Ribbing.
Åker, äng, skog, fiske och mulbete lika med Ågården A.
Utsäde stenigt 79 920 kvadratalnar rent 78 000 – 5 tnl 18 kpl
Hö i medelmåttiga år, dock mest magert och orent till 12 3/10 palm.

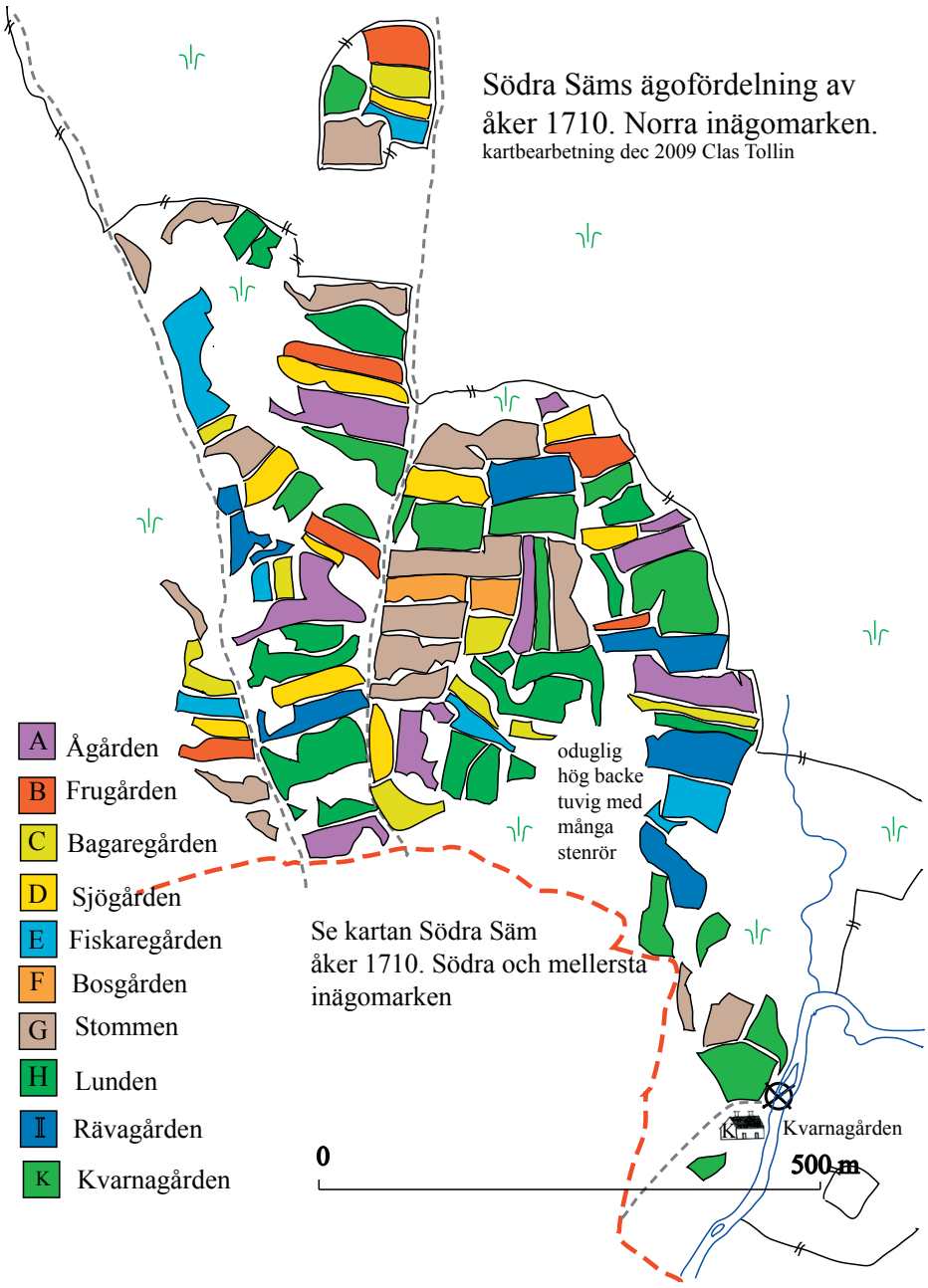
Kvarnen hart vid gården är enfotig bestående av ett par stenar, kan nyttjas till egen årsmäld samt och till främmande för tull. Tvenne nödtorftige beteshagar för egen boskap allenast, inga humlegårdar.

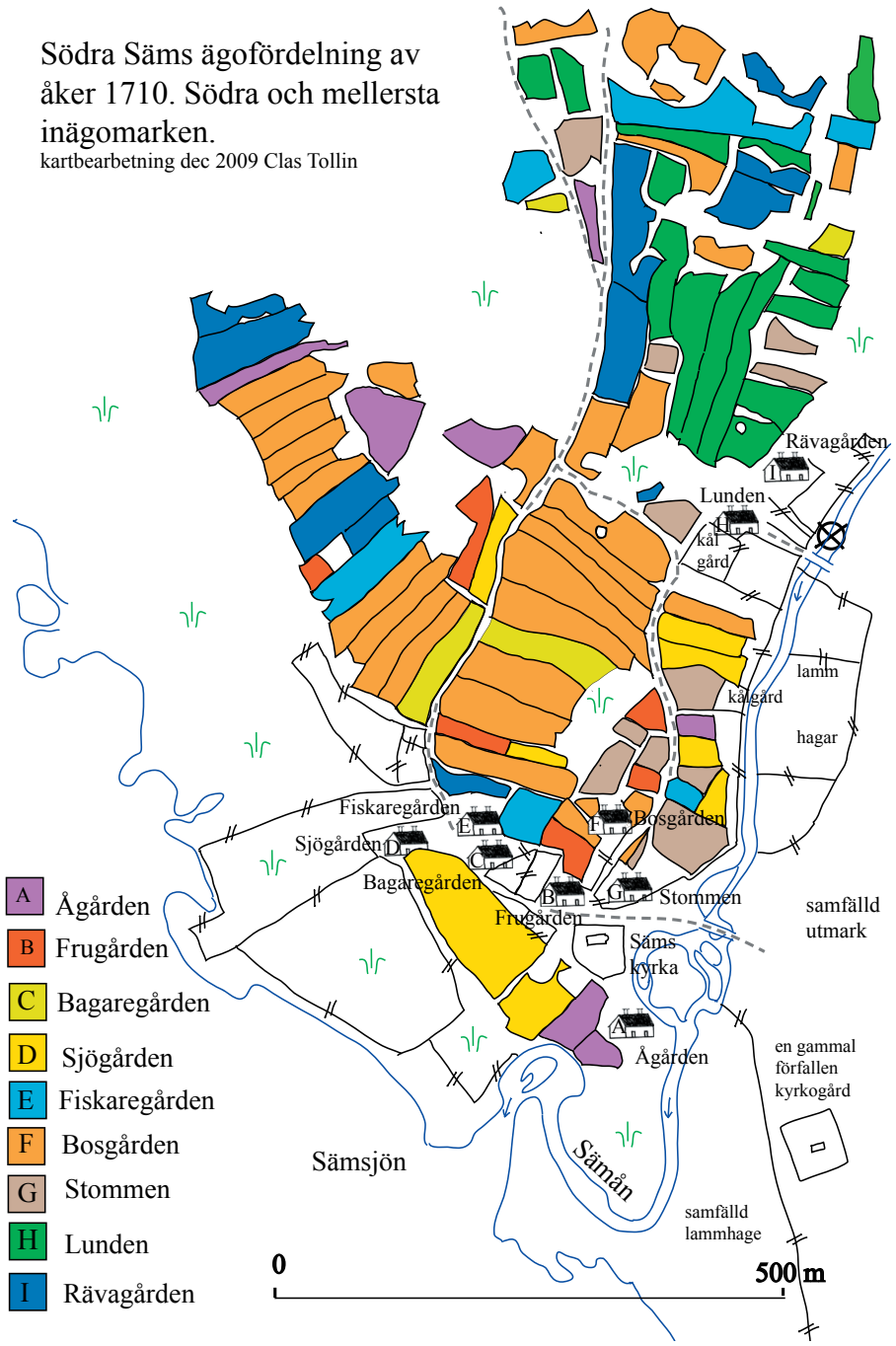
Bilaga 2 – Tabell över historisk markanvändning mm. Säms by

hemman	åker 1648	hö 1648 lass	åker 1710	hö 1710 palmar	hö 1710 lass	hö/ åker	avrad 1648		jb 1550	gjb1648	förmedlat
Ågården			5,8	15	22,5	3,9		1 ky	1 fr		1/4 sk
Frugården			2,8	5,4	8,1	2,9			1 fr		1/4 fr
Bagaregården	4,8	10	3,6	6,4	9,6	2,7	1 lisp smör	1 ky		u. Torpa	1/2 fr
Sjögården	6,5	16	5,9	19,5	29,25	5,0	3 lisp smör	1 ky		u. Torpa	1/2 fr
Fiskaregården	7,5	16	4,8	13,7	20,55	4,3		1 sk			3/8 sk
Bosgården	11,8	35	12,7	21,9	32,85	2,6	8 lisp smör		1 fr	u. Torpa	1 kr
Stommen			7,8	20,3	30,45	3,9					1/2 sk
Lunden			9,3	18,1	27,15	2,9			1 fr		1/2 sk
Rävagården	9,5	20	8,1	24,5	36,75	4,5		1 sk			1/2 sk
Kvarnagården			5,6	12,3	18,45	3,3		1 ky	1 fr		1/2 fr
summa			66,4	157,1	235,65	3,5					

(1 palm) = 1,5 lass.

Bilaga 3 – Ägofördelning av åker 1710, kartbearbetning

Södra Säms ägofördelning av åker 1710. Södra och mellersta inägomarken.
kartbearbetning dec 2009 Clas Tollin
A Ågården
B Frugården
C Bagaregården
D Sjögården
E Fiskaregården
F Bosgården
G Stommen
H Lunden
I Rävagården
Rävagården
Lunden
kål gård
lamm
kålgård
hagar
Fiskaregården
Sjögården
Bosgården
Bagaregården
Frugården
Stommen
samfälld utmark
Sams kyrka
Ågården
en gammal förfallen kyrkogård
Sämsjön
Sämån
samfälld lammhage
0
500 m

Citerad litteratur och källor

Litteratur

Ekstrand, Viktor 1896-1903. *Svenska Lantmätare*, biografisk förteckning, 1628-1900. Stockholm.

Lundahl, Ivar 1919. *Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 7, Kinds härad, 1, Norra delen.* Ortnamnskommissionen, Ortnamnskommittén, Norstedt. Stockholm

Lundahl, Ivar 1945. "Ordet *stom* och gårdsnamnet *Stommen* samt förhållandet mellan sockennamn och gårdsnamn i Västergötland, Dalsland och Värmland. *Namn och Bygd 1945* s. 162-70.

Lundahl, Ivar 1961. *Det medeltida Västergötland*. Nomina Germanica. Uppsala.

Tollin, Clas 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medetid*. Meddelande nr 101 Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

Källor

Generalstabens arkiv

Häradsekonomiska kartan cirka 1890, blad Finnekumla J1-12-26-2.

Ekonomiska kartan 1960, blad 6D 8b Intorp, 6D 9b Gällstad.

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Härnösand

Geometrisk avmätning 1710, akt 15-Söm-15

Delning av Säms byeskog 1779, akt 15-Söm-133

Storskifte 1823 J.N. Segerdahl, 15-Söm-135.

RA = Riksarkivet

SDHK = Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek, RA. Nätupplaga december 2009.

SLA = Lantmäteristyrelsens arkiv, RA Arninge.

O171-10:1, O171-10:2, O171-10:3.

ÄGK = Projekt Äldre Geometriska kartor, RA, Marieberg

Torpa:111-112

Förkortningar

tnl = tunnland
kpl = kappland

Färdigställda rapporter 2010

2010:1 Särskild utredning. Inför detaljplaneläggning för bostäder inom fastigheterna Skönningared 7:9, 7:5, 6:15 m fl i Ale kommun, Västergötland
Andreas Åhman

2010:2 Särskild utredning. Inför detaljplaneläggning inom fastigheterna Hällered 1:34 m fl, Sandhult socken, Borås kommun, Västergötland
Mats Hellgren

2010:3 Särskild utredning. Inför detaljplaneläggning inom fastigheterna Skepplanda Prästgård 1:7 och 1:13, Skepplanda socken, Ale kommun, Västergötland
Mats Hellgren

2010:4 Särskild utredning. Inför detaljplaneläggning inom fastigheten Kilarna 1:81 m fl, Åmåls socken och kommun, Västergötland
Mats Hellgren

2010:5 Förundersökning gällande RAÄ 1 inom fastigheten Hjällsnäs 52:1, Stora Lundby socken, Lerum kommun, Västergötland
Mats Hellgren

2010:6 Arkeologisk förundersökning. Inför detaljplaneläggning av bebyggelse inom fastigheten Lockryd 4:1 m fl i Sexdrega socken, Svenljunga kommun, Västergötland
Leif Johansson

2010:7 Arkeologisk förundersökning inför kabelnedläggelse samt lagning av grav inom fastigheten Lerum 3:8, Väne-Åsaka socken, Trollhättans kommun, Västergötland
Leif Johansson

2010:8 Arkeologisk förundersökning inför jordvärmekabelanläggning inom fastigheten Äng 3:58, Dals Eds socken, Dals Eds kommun, Västergötland
Leif Johansson

2010:9 Arkeologisk förundersökning inför jordvärmekabelanläggning inom fastigheten Äng 4:53, Dals Eds socken, Dals Eds kommun, Västergötland
Leif Johansson

2010:10 Arkeologisk utredning. Inför detaljplaneläggning för industribebyggelse inom fastigheterna Nolby 38:1, Alingsås socken och kommun, Västergötland
Mats Hellgren

2010:11 Arkeologisk utredning och kompletterande förundersökning inom fastigheten Tingberg 3:47, Sankt Peder socken, Lilla Edets kommun, Västergötland
Mats Hellgren

2010:12 Arkeologisk forskningsundersökning 2009. Projektet Säms kyrkor, RAÄ 49 & 55, Södra Säm socken, Ulricehamns kommun, Västergötland
Claes Theliander & Clas Tollin

VÄSTRA
GÖTALANDSREGIONEN
VÄSTARVET